

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Министерство образования и науки Республики Казахстан

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы
Национальная академия образования имени И. Алтынсарина

**8-СЫҢЫП БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНА АРНАЛҒАН
«ӨЛКЕТАНУ» ЭЛЕКТИВТІ КУРСЫ**

ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫ

**ЭЛЕКТИВНЫЙ КУРС
«КРАЕВЕДЕНИЕ» ДЛЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ 8-ГО КЛАССА**

УЧЕБНАЯ ПРОГРАММА

**Нұр-Сұлтан
2019**

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы Ғылыми кеңесімен баспаға ұсынылды (2019 жылғы 25 қазандағы № 1 хаттама)

Рекомендовано к изданию Ученым советом Национальной академии образования им. И. Алтынсарина (протокол № 1 от 25 октября 2019 года)

8-сынып білім алушыларына арналған «өлкетану» элективті курсы әзірлеу. Оқу бағдарламасы. – Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2019. – 114 б.

Элективный курс «Краеведение» для обучающихся 8-го класса. Учебная программа.- Нур-Султан: НАО имени И. Алтынсарина, 2019. – 114 с.

Оқу бағдарламасында ұсынымдар берілген.

Жалпы білім беретін мектептердің 8-сынып білім алушыларына арналған «Өлкетану» элективті курсының оқу бағдарламасын әзірлеу бойынша материалдар, оқу процесін ұйымдастыруға арналған педагогикалық тәсілдер, білім алушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптар курстың базалық мазмұнын ашады.

Ұсынылған жұмыс мектеп мұғалімдеріне «Өлкетану» курсының ұйымдастыру мен сабақ өткізуде көмек көрсетері сөзсіз, сонымен қатар Қазақстан Республикасының жалпы білім беру ұйымдарында тәрбиенің тұжырымдамалық негіздерін жүзеге асыруға ықпал ете отырып, рухани-адамгершілік міндеттерді де шешуге жағдай жасайды.

Әдістемелік құрал жалпы білім беру ұйымдарының педагогикалық қызметкерлеріне арналған.

Материалы по разработке учебной программы элективного курса «Краеведение» для обучающихся 8-го класса раскрывают базовое содержание курса, педагогические подходы к организации учебного процесса, требования к уровню подготовки обучающихся.

Представленная работа окажет помощь учителям школы в организации и проведении элективного курса «Краеведение», что позволит решать не только образовательные, но и духовно-нравственные задачи, способствуя реализации концептуальных основ воспитания в общеобразовательных организациях Республики Казахстан.

Методическое пособие адресовано педагогическим работникам общеобразовательных школ.

© Ы. Алтынсарин атындағы
Ұлттық білім академиясы, 2019.

© Национальная академия образования
им. И. Алтынсарина, 2019.

1 Жалпы ережелер

Мектептегі өлкетану пәні білім беру мен тәрбиелеуді өмірмен байланыстыратын маңызды құрал болып табылады. Өз өлкесінің бұрынғы және қазіргі өмірін білу, өлкенің жаңаруына тікелей ат салысуымыз үшін қажет, өйткені туған өлке – шегі жоқ әлемнің бір бөлігі. Өлкетану отансүйгіштік сезімді – Отанға деген терең махаббатты тудырады. Мектептегі өлкетану, жалпы өлкетанудың бір бағыты болғандықтан, оқушының адамгершілік, интеллектуалдық, эстетикалық, еңбексүйгіштік, тұлғалық дамуының маңызды факторы болып табылады. Туған өлкенің өткенімен, қазіргі кезімен және жорамалды болашағымен, табиғи, экономикалық, тарихи, мәдени және басқа да ерекшеліктерімен танысу оқушының дүниетанымын қалыптастыруға жағдай жасайды. Бұл оқушының өзінің бір нақты ұлт өкілінің қатарына жататындығын түсінуіне және ол үшін мақтаныш сезімінің туындануына көмектеседі [1].

Нормативтік-құқықтық құжаттарға, вариативтілік ұстанымына сай, жалпы білім беретін мектепте білім беру мазмұнының аймақтық компонентін жетілдірудің мақсаты өз өлкесін, елді мекенін, қаласын не ауылын жақсы білетін және сүйетін, оның әдет-ғұрыптарын сыйлайтын, табиғи, тарихи, мәдени ескерткіштерін қорғайтын, көпұлтты Қазақстанның отаншыл азаматын тәрбиелеу [2].

Өлкетану курсының мақсаты:

Туған өлкенің табиғатын танып білу, тарих қойнауына үңілу, жас ұрпақтың туған жерге деген сүйіспеншілігін арттырып, жасөспірімдердің бойында белсенді азаматтық ұстаным қалыптастыру, рухани және патриоттық тәрбие беру.

Міндеттері:

- білім алушылардың туған өлке туралы қалыптасқан түсінігін тереңдету;
- туған жердің табиғаты, тарихы, әдебиеті мен мәдениеті, қолөнері туралы білім аясын кеңейту;
- туған өлкенің қазіргі өмірімен танысу және зерттеу;
- өлкенің тарихы мен дамуына үлес қосқан тарихи тұлғалар жайлы түсініктері мен білімдерін қалыптастыру;
- білім алушыларды өлкенің мәдениеті мен салт-дәстүрлерін құрметтеуге және қастерлей білуге тәрбиелеу;
- еліміздің экономикалық дамуына үлес қоса алатын, бәсекеге қабілетті жеке тұлға қалыптастыру;
- білім алушылардың танымдық қызығушылықтарын тереңдету;
- практикалық және интеллектуалдық дағды мен шеберлікті қалыптастыру және дамыту;
- болашақ мамандықты саналы түрде таңдауға көмектесу;
- жеке тұлғаның бойында ізденушілік-зерттеушілік қасиетін, экспедициялық жұмыс дағдыларын қалыптастыру;
- білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамытатын өлкетану жұмысындағы кешенділікті сақтау: жалпы оқу біліктілігі мен дағдысын,

байқағыштықты, ойлауды, қиялдауды, ғылымдарға деген сүйіспеншілікті, білімдарлықты және мәдени деңгейін, әдеби және пәндік тілді, бірнеше тілді меңгеруді, әр түрлі мамандық иелерімен, өзінен үлкен-кіші адамдармен қарым-қатынас дағдыларына икемделу, өз бетімен өмір сүруге және болашақтағы мамандығына психологиялық тұрғыдан дайындау.

Негізгі орта білім беру деңгейінің 8-сыныптарына арналған «Өлкетану» элективті курсы бойынша оқу жүктемесінің көлемі:

- аптасына 1 сағат, оқу жылында – 34 сағат.

«Өлкетану» элективті курсының оқу бағдарламасының мазмұны оқытудың бөлімдері арқылы ұйымдастырылған. Бөлімдер оқылатын тақырыптардан тұрады.

«Өлкетану» элективті курсының базалық мазмұны кіріспеден, бөлімдерден және қорытындыдан тұрады, яғни:

Кіріспе.

Туған өлкенің жер бедері және табиғат ресурстары.

Жергілікті жердің ауа райы және климаты.

Өлкенің су ресурстары және оны пайдалану.

Өлкенің топырақ жамылғысы, өсімдіктері мен жануарлар дүниесі.

Өлкенің тарихы және халқы, мәдениеті, әдебиеті, қолөнері.

Өлкенің рухани және мәдени мұралары.

Өлкенің шаруашылығы.

Туризм негіздері

Ерекше қорғалатын аумақтар, нысандар және ескерткіштер.

Қорытындылау.

«Өлкетану» элективті курсының мазмұны туған өлкенің қыр-сырын ашу арқылы жалпы білім беретін «Қазақ тілі», «Қазақ әдебиеті», Қазақстан тарихы», «География», «Биология», Химия», «Музыка», «Көркем еңбек» және басқа пәндердің мазмұнын логикалық тұрғыдан толықтырады.

Ұсынылып отырған бағдарлама бойынша «Өлкетану» элективті курс ретінде жеке оқытылады.

2 Оқу пәнінің базалық мазмұны

Кіріспе (1 сағат)

«Өлкетану» курсы нені оқытады, курстың мақсаты мен міндеттері, білім көздері; туған өлке – Қазақстан картасында (географиялық орны, әкімшілік-аумақтық құрамы); елді мекендердің (әкімшілік, экономикалық, ғылыми, туристік, рекреациялық, мәдени, мәдени-тарихи, рухани орталықтар) маңызы және ерекшеліктері; «туған өлке» ұғымы.

Туған өлкенің жер бедері және табиғат ресурстары (сағат)

жер бедерінің негізгі формалары мен ерекшеліктері; рельеф құрушы негізгі факторлар; жер бедерінің қалыптасуына әсер ететін процестер (ішкі және сыртқы); ағын сулардың, желдердің, адамның әрекеті; жер бедерінің туған өлке халқының өмірі мен шаруашылық іс-әрекетіне тигізетін әсері; апатты табиғи құбылыстар; төтенше жағдайлар кезіндегі сақтық шаралары; туған өлке нысандары атауларының шығу тарихы; туған өлкенің минералды ресурстары және оларды тиімді пайдалану проблемалары; пайдалы қазбалардың таралуы; туған өлкенің табиғат ресурстарын анықтау, тізбесін құру және олардың өлкенің экономикасын дамытудағы үлесі; пайдалы қазбаларды өндіруге байланысты өлкенің экологиялық проблемалары;

карталарда және жергілікті жерде өлшеу жұмыстары (нивелирмен жұмыс), дөңдердің (төбелердің), қыраттардың, таулардың биіктігін, беткейдің тіктігін анықтау, жер бедерінің әр түрлі формаларының бейнесін жасау («Туған өлкенің жер бедері» макетін, карта-сызба, сызба-нұсқа, жергілікті жер нысандарының шартты белгілерінің жиынтығы жасау).

Жергілікті жердің ауа райы және климаты (сағат)

жергілікті жердің климат қалыптастырушы факторлары; ауа райын бақылау әдістері; ауа райы көрсеткіштерін график түрінде бейнелеу; ауа райы өзгерістерінің жергілікті белгілері; ауа райын болжау; климаттың адамның шаруашылық іс-әрекетіне әсері; қолайлы және қолайсыз климаттық жағдайлар; қолайсыз ауа райы құбылыстары жағдайындағы адамның іс-әрекеті.

Өлкенің су ресурстары және оны пайдалану (сағат)

өлке аумағындағы су нысандарының жіктелуі; атауларының пайда болу тарихын оқып-білу; өлкенің су ресурстарының пайдаланылуы және адам өмірі мен шаруашылықтың дамуындағы маңызы; су экологиясы; оларды қорғау және қалпына келтіру шаралары; сумен байланысты қауіпті құбылыстар (тасқын, топан су, қар көшкіні, сел);

бір су нысанын зерттеу және сипаттау (өзен, көл, бұлақ); олардың шаруашылықта пайдаланылу мүмкіндіктерін болжау.

Өлкенің топырақ жамылғысы (сағат)

туған өлкенің топырақ жамылғысы; өлкенің топырақ үлгілерімен танысу және олардың қасиетін анықтау; топырақтың адам өмірі мен шаруашылық әрекетіндегі маңызы; топырақ құнарлығын сақтау шаралары; ауыл шаруашылығы жұмысшыларымен және мамандарымен кездесулер.

Өлкенің өсімдік және жануарлар дүниесі (сағат)

өлкенің өсімдік және жануарлар дүниесі; өсімдіктер мен жануарлардың ерекше түрлері; өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің адам өміріндегі рөлі; өлкеде өсетін өсімдіктердің пайдалы және емдік қасиеттері; қазақтың ұлттық аңшылық өнері – саяткерлік; Қазақстан – алма мен қызғалдақтың отаны;

кеппешөптердің көмегімен жергілікті жердің өсімдіктерін оқып-білу және сипаттау, флористикалық бұрыш ұйымдастыру; туған өлкенің және оған жақын аумақтардың «Қызылкітаптық», эндемикалық өсімдіктері мен жануарлары;

ерекше қорғалатын аумақтар және нысандарға (мүмкіндікке байланысты): қорықтарға, қорықшаларға, ұлттық саябақтарға, табиғат ескерткіштеріне, хайуанаттар бағына, ботаникалық бақтарға, дендрарилерге, орман шаруашылықтарына саяхат жасау;

өлкенің өсімдік және жануарлар дүниесін сақтау шаралары; туған өлкенің табиғат мұражайларына саяхат жасау (аң аулау қоғамдарының, орман шаруашылығының жұмысшыларымен кездесулер).

Өлкенің рухани және мәдени мұралары (сағат)

өлкенің тарихи қалыптасуы; туған өлкенің сакралды географиясы (археологиялық ескерткіштер, ерте замандағы тұрақтар, қалалар, қорғандар, қорымдар); өлкенің тарихи тұлғалары; туған өлкенің қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан белгілі тұлғалардың рөлі;

өлкенің мәдени мұралары: қазақ және өлке аумағында өмір сүретін басқа да ұлт өкілдерінің шығармашылығы, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, ұлттық тағамдары, ұлттық қолөнері;

экскурсиялар

Өлкенің шаруашылығы (сағат)

өлкенің өнеркәсіп және ауылшаруашылығы кәсіпорындары; өнеркәсіп және ауылшаруашылығы кәсіпорындарының жұмысымен танысу (кәсіпорындардың жетекшілерімен және мамандарымен кездесу); место края в экономике страны;

кәсіпорынға экскурсия жасау, техникамен, технологиялармен және технологиялық үдерістермен танысу, әр түрлі мамандық иелерімен танысу; өлкенің дамуына үлес қосқан тұлғалар («Қазақстанның 100 жаңа есімі» және т.б.).

Қорытындылау (сағат).

3 Оқу процесін ұйымдастырудағы педагогикалық тәсілдер

Білім алушылардың оқу әрекетін ұйымдастыру және оның нәтижелерін бақылауды жүзеге асыру үшін, мұғалімнің өзі таңдайтын түрлі әдістер мен құралдар қолданылады. Оқу процесі білім алушылардың белсенді іс-әрекеттерімен сипатталатынын атап өту қажет. Бұл жағдайда мұғалім білім алушылардың танымдық әрекетін ұйымдастырушы болып табылады.

Оқытудағы *құндылықтарға бағытталған тәсіл* – бұл оқу іс-әрекетін ұйымдастыру мен жүзеге асыру тәсілі, белгілі бір құндылықтар тарапынан оның нәтижелерін алу және қолдану болып табылады. Құндылықтарға бағытталған оқу процесі білім алушының жеке тұлғалық құндылықтар жүйесін мақсатты түрде қалыптастырады [3].

Құндылықты бағдарлар – бұл тұлғаның нақты құндылықтарды (құндылықтарда бағыт-бағдар табу қабілеті) өз іс-әрекеттерінде бағдар ретінде таңдау қабілеті (қасиеті), сонымен қатар оларды өзінің әлеуметтік түсіну және маңызды құндылықтары ретінде қабылдау қабілеті.

Құндылықтарды жүзеге асыру құндылықтардан туындайтын талаптарға сәйкес және күнделікті өмірдегі осы талаптарға бағыныштылықтан тұрады. Құндылықтардың мәні белгілі бір қоғамның табысты жұмыс істеуі үшін қажетті нормаларды, әдеттерді, өмір сүру салтын, мінез-құлық стилін қалыптастыру саласындағы сауаттылықтан көрініс табады.

Құндылықтар – тұлғалық, нақты нысандар мен құбылыстардың әлеуметтік-мәдени маңыздылығын, жеке тұлғаның қасиеттері мен мінез-құлық тәсілдерін көпшіліктің құптау және бөлісуі. Құндылықтар жеке тұлғаның уәждемесі ретінде, мінез-құлық пен іс-әрекеттерді ынталандырады,

Жалпы орта білім беруде құндылықтар жалпыұлттық «Мәңгілік Ел» идеясына негізделген. Жалпы орта білім берудің құндылықтары:

- қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілік;
- құрметтеу;
- ынтымақтастық;
- еңбек және серіктестік;
- ашықтық;
- өмір бойы білім алу.

Оқытудағы *тұлғаға бағытталған тәсіл* сабақтағы мұғалім мен білім алушының субъект-субъектілі қатынастарды, оқушыға деген демократиялық қатынасты, оның жеке тұлғасына құрметін, білім алушының оңтайлы моральды-этикалық қасиеттерінің, ықтималды мүмкіндіктерін есепке ала отырып таланттарын айтарлықтай ашу мен қалыптасуын білдіреді [3].

Іс-әрекетке бағытталған тәсіл білім алушының білімді дайын күйінде емес, өз күшімен, өздігінен алуына бағытталған. Ол өзінің оқу әрекетінің мазмұнын және формаларын ұғынады, оның ережелер жүйесін түсінеді және қабылдайды, бұл оның білім, оқу біліктері мен дағдылары қорының белсенді және ойдағыдай қалыптасуына ықпал етеді.

Білім алушылардың іс-әрекеттері «білу», «түсіну», «қолдану», «талдау», «бағалау», «жинақтау» тәрізді санаттарға топтастырылады.

Іс-әрекетке бағытталған тәсіл оқытудың түрлі дереккөздерін, графикалық деректері мен басқа да ресурстарын өздігінен іздеуді, түсіндіруді, талдауды, қорытындылауды және бағалауды болжайды [3].

Саралап оқыту тәсілі оқу процесін білім алушылардың әртүрлі топтарына мамандандырылуын, білім алушылардың жеке қабілеттіліктерін ескеру мақсатында әртүрлі топтарға түрлі жағдайларды жасауды көздейді.

Саралап оқыту тәсілі әртүрлі оқушылар тобының оқу әрекетін ұйымдастыру үшін арнайы оқыту әдістерін және іс-әрекеттерді саралау тәсілдерін кіріктіреді. Күрделілігі, оқу-танымдық қызығушылықтары, мұғалім тарапынан көмек сипатымен ерекшеленетін сараланған тапсырмаларды қолдану - сараланған оқу іс-әрекеттерін ұйымдастырудың шарты болып табылады [3].

Оқытудағы коммуникативті тәсіл дегеніміз – ақпаратты тарату мен жариялауда, білім, білік және дағдылармен алмасуда екіден асатын адамдардың сөйлеу арқылы атқарылатын әрекеттесу процесі. Коммуникативтік тәсілдердің нәтижесі болып тіл арқылы қатынасу қабілеттілігі, яғни тілдік және сөйлеу нормаларын дұрыс пайдалана және қатынас жағдайына сай тиімді қатынас жүріс-тұрысын таңдай отырып, түрлі жағдайларда қатынас әрекетінің басқа қатысушыларымен ой бөлісу және алмасу қабілеттілігі болып табылады.

Коммуникативті тәсілге сәйкес ұйымдастырылған оқу процесі қатынасу икемділігін қалыптастыратын тапсырмаларды және шынайы қатынас жағдайларына сай жұмыс режимдерін (жұптық және топтық жұмыстарды) кіріктіру керек [3].

Зерттеушілік тәсіл:

– оқу-танымдық процестің барлық кезеңдерінде зерттеу тәсілінің жалпы және жеке әдістерін енгізуді (қабылдаудан іс жүзінде қолдануға дейін);

– сабақ және сабақтан тыс іздеу-шығармашылық әрекетін ұйымдастыруды болжайды.

Зерттеушілік тәсіл «мұғалім – білім алушы» қарым-қатынасы сипатының серіктестік жағына қарай өзгеруіне, сонымен қатар танымдық қызығушылықты тәрбиелеуге, оқыту мен білім беруде жағымды ынтаның пайда болуына, терең, мықты және әрекетті білімнің қалыптасуына жағдай жасайды.

Зерттеушілік тәсілді қолдану тұлғаның бойында интеллектуалды ортаның дамуына, өздігінен білім алу біліктері мен дағдыларының, яғни танымдық белсенді әрекет тәсілдерінің қалыптасуына ықпал етеді [3].

Құзыреттілік тәсілдің мақсаты деректердің жиынтығын емес, білім алушылардың күнделікті және қалыпты емес жағдайларда өз мақсаттарын анықтауына, шешім қабылдауына және әрекет жасауына қажетті біліктерді меңгеруі болып табылады.

Құзыреттілік тәсілдің басты міндеті – білім алушыларды бастама көрсетуіне және дербес болуына ынталандыру болып табылады. Ол білім

алушылардың өз қабілеттерін және қызығушылықтарын жүзеге асыра алатын, өздігінен іс-әрекет жасауын ұйымдастыруға ықпал етеді.

Құзыреттілік тәсіл білім алушылардың білім мен білікті бір-бірінен бөлек емес, керісінше кешенді меңгеруін болжайды [3].

Жүйелілік тәсіл білім алушылардың өзіндік оқу әрекеттерін ұйымдастыру негізінде қарастырылады, олардың бойында жан-жақты оқу әрекеті жүйесін қалыптастыру және дамыту мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Ол оқу процесін өздігінен оқу, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәртібіндегі процесте ұйымдастырудың мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Жүйелілік тәсіл сонымен қатар, курстың бөлімдерін өзара байланыста зерделеуді болжайды [3].

Кіріктірілген немесе интегративті тәсіл барысында оқыту процесі білім алушыларды дамыту үшін іс-әрекеттің бірнеше түрін және түрлі құралдарды біріктіру принципі бойынша құрылады. Кіріктірілген тәсіл дене шынықтыру минуты, қозғалысқа арналған үзіліс, театрландырылған ойындар тәрізді белсенді қозғалыстың көптеген түрлерін қамтиды.

Кіріктірілген тәсіл білім алушылардың сөздік қорының артуына, коммуникативтік біліктерінің дамуына; эстетикалық талғамының, өнер туындыларын түсіну мен бағалау білігінің дамуына ықпал етеді.

Бұл тәсіл психикалық процестерге әсер етуге жағдай жасайды, жүктемелерді жояды және оқу материалын жаңа, неғұрлым тиімді, қолжетімді деңгейде меңгеруге мүмкіндік береді [3].

Жобалық тәсіл. Оқу жобасы – білім алушының немесе білім алушылар тобының ғылыми-зерттеушілік, шығармашылық немесе тәжірибелік проблемаларды шешуге бағытталған оқу танымдық іс-әрекеті. Ортақ мақсатпен, әдістер мен әрекеттердің үйлесімділігімен, проблеманы шешудің кең ауқымдылығымен сипатталады.

Жобалық тәсіл элементтерін қолдану – білім алушы өз алдына проблема қояды және оны шешудің жолдарын өздігінен табады деп болжайды.

Жобалық тәсіл білім алушылардың жас ерекшелігін ескере отырып жүзеге асырылады. Жобалық тәсілді қолдану барысында ұжымдық, топтық жобаларды дайындау бойынша білім алушылардың іс-әрекетін ұйымдастыру қажет. Жобалық жұмыстар сабақ сағаттарымен ғана шектелмейді, сондықтан сабақтан тыс іс-әрекеттермен кіріктіруі де қарастырылуы тиіс [3].

4 Білім алушылардың дайындық деңгейіне қойлатын талаптар

8-сыныптың білім алушылары курсты аяқтағанда:

- туған өлкенің географиялық орнының ерекшеліктерін;
- өлкенің елді мекендерінің статусы мен маңызын;
- географиялық нысандардың атауларын;
- жер бедері ерекшеліктері мен негізі формаларын;
- өлкенің табиғат ресурстарының жиынтығын;
- өлкенің пайдалы қазбаларының негізгі кен орындарын;
- туған өлкенің ауа райы мен климатының ерекшеліктерін;
- ауа райы өзгерістерінің жергілікті белгілерін;
- өлкенің гидрографиялық жүйесін, негізгі су нысандарын;
- өз өлкесінің рекреациялық мүмкіндіктерін;
- топырақтың, өсімдіктердің негізгі түрлерін;
- өлке жануарларының негізгі топтарын;
- өсімдіктер мен жануарлардың ерекше түрлерін;
- өлкенің ерекше қорғалатын аймақтарын;
- маңайдағы археологиялық ескерткіштер мен тарихи орындарды;
- өлкенің орналасу, игерілу және даму процестерін;
- негізгі халықтарды, олардың мәдениетін, салт-дәстүрлерін және қолөнерін;
- өлкенің танымал, құрметті азаматтарын;
- негізгі өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы орындарын;
- экспортқа шығатын өнімдерді;
- төтенше жағдайдағы іс-әрекеттерді білуі тиіс.

«Өлкетану» курсын аяқтағанда:

- түрлі дереккөздерден өлкетануға қатысты ақпаратты өздігінен таба;
- бақылаулар жүргізе;
- Қазақстанның түрлі мазмұндағы географиялық карталарынан өлкенің елді мекендерін таба;
- карта бойынша өлкенің географиялық жағдайы мен географиялық нысандарын талдай;
- өлкенің тау жыныстарын, пайдалы қазбаларын, су, ауа райын және климатын талдай;
- адамның өмірі мен шаруашылық әрекетіне қажетті табиғат жағдайлары мен ресурстарын бағалай;
- өз елді мекенінің ауасын, суын, топырағын ластауыш көздерді анықтай;
- табиғатты үнемді қолдану және қорғау тұрғысынан табиғи жағдайларды бағалай;
- табиғаттың ерекшелігін сипаттау барысында картаның көмегімен өлшеу жұмыстарын орындай;
- топырақ және өсімдік жамылғысын, жануарлар дүниесін сипаттай;

- өз өлкесінің шаруашылығына, маңызы бар жекелеген өнеркәсіп орындарына, олардың өнімдеріне және шаруашылық байланыстарға жалпы сипаттама бере;
- өлкенің тарихын, дамуына әсер еткен негізгі факторларды, қоныстану ерекшеліктерін, халықтың көпұлттылығын себептерін, олардың салт-дәстүрлері мен мәдениетін сипаттай және түсіндіре;
- жергілікті көрікті орындардың негізгі белгілерін анықтай, сипаттай және мүсіндіре;
- елді мекенге қысқаша сипаттама бере;
- экологиялық және басқа да проблемаларды анықтай және сипаттай алуы тиіс.

Қолданылған әдебиеттері тізімі

1. Горбова М.А. Патриотическое воспитание средствами краеведения. М.: «Глобус», 2007. - С. 208, 211-214.
2. Лысенко А.С. Географическое краеведение / А.С. Лысенко. Челябинск: ЮУКИ, 1969; Урал и Приуралье. – М.: Наука, 1968.- 228с
3. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9 сыныптарына арналған оқу бағдарламасы (30 пилоттық мектептерде сынақтан өткізу үшін эксперименттік білім беру бағдарламасы). – Астана, 2016. – 38 б.

Қосымшалар

А қосымшасы

Экскурсия және оның түрлері

«Экскурсия» (excursio) латын тілінен аударғанда «серуендеу» деген мағынаны білдіреді.

Экскурсия дегеніміз – табиғат, өнеркәсіп нысандарына, жергілікті жердің назар аударарлық жерлеріне ұжыммен ұйымдасқан саяхат жасау. Мақсаты туған өлке туралы қосымша деректер, материалдар жинақтау арқылы өлкені тереңірек оқу, зерттеу. Бағдарлама бойынша жоспарлы жүргізілген экскурсиялар оқылған материалды тәжірибемен бекіту мақсатын көздейді, ал бағдарламадан тысқары экскурсиялар зерттеушілік сипатқа ие болады. Экскурсияның бірнеше түрлері бар. Олар: тарихи, кәсіптік, табиғи, архитектуралық, әдеби және т.б. Экскурсиялар тақырыптық және кешенді болып бөлінеді, нысанның орналасқан жеріне байланысты жақын және қашық болуы мүмкін. Экскурсия нысаны болып бір оқиғамен байланысты ғимараттар, түрлі құрылыстар, археологиялық ескерткіштер, өнер туындылары саналады. Экскурсия кезінде нысанды көрсету басты орын алады. Нысандарды келесі топтарға бөлуге болады:

1. Өлке өмірінде болған тарихи оқиғалармен, қоғаммен, мемлекеттің дамуымен байланысты орындар.

2. Ғимараттар мен құрылыстар, мемориалды ескерткіштер, белгілі адамдардың өмірі мен қызметіне байланысты орындар: архитектуралық ансамбльдер, қоғамдық-инженерлік құрылыстар, мәдени саланың ғимараттары және т.б.

3. Табиғи нысандар: ормандар, саябақтар, өзендер, көлдер, қорықтар мен қорықшалар.

4. Мемлекеттік және халық мұражайларының сурет экспозициясы, тұрақты және уақытша көрмелер.

5. Археология ескерткіштері: ежелгі тұрақтар, қоныстар, қорғандар, киелі орындар.

6. Өнер ескерткіштері: бейнелеу, қолөнерінің туындылары.

Мазмұны жағынан экскурсиялар шолу және тақырыптық экскурсиялары болып бөлінеді.

Тақырыптық экскурсиялар, келесі топтардан тұрады:

- тарихи;
- тарихи-революциялық;
- әскери-тарихи;
- өндірістік;
- табиғаттанушылық;
- өнертанымдық;
- әдеби;

- сәулет өнері-қала құрылысы.

А1 қосымшасы

Өлкетану жұмысында топографиялық карталарды қолдану

Өлкетану мақсатында өткізілетін экскурсиялар барысында негізінен топографиялық карталар қолданылады, олардың географиялық картадан айырмашылығы – масштабында. Оларға: 1:25 000 – 1:100 000 масштабына дейінгі карталар жатады.

Топографиялық картада жергілікті жер шартты белгілермен белгіленеді. Топографиялық картаның шартты белгілері – бұл графикалық, әріптік және сандық белгілеудің жүйесі. Олардың көмегімен картада жергілікті жер нысандарының орналасқан орны көрсетіледі және олардың сапалық, сандық сипаттамалары беріледі. Ауданның немесе облыстың картасын (ауылдық жердің планын) қолдана отырып келесі жұмыс түрлерін өткізуге болады:

– картадан өз елді мекенін (жуықтап болсын), ал егер план болса өз көшесін, мектебін табу;

– картадан және планнан қажетті нүктелерді табу: біздің елді мекеннен оңтүстік-шығысқа қарай 18 км жердегі елді мекенді көрсет, елді мекенді ата. Бұл елді мекен несімен әйгілі?

– (атауы) ауылында біздің танымал жерлесіміз дүниеге келген және өмір сүрген. Бұл ауыл бізден қай бағытта және қандай қашықтықта орналасқан?

– әңгіменің ретін мұқият тыңдаңдар: «Біз ауылдан оңтүстік бағытқа қарай шықтық және 10 км жол жүрдік. Одан кейін біз оңтүстік-шығысқа қарай беталдық. Тағы 8 км жол жүрдік. Осы жерден шығысқа қарай 5 км жерде ... бар». Оқушылар нысанды атаулары керек.

– түнде от жалыны А. ауылынан 600 азимутпен, ал Б. ауылынан 2700 азимутпен көрініп тұрды. От қай жерде жағылды және біздің елді мекеннен қандай қашықтықта орналасты?

– біз біздің елді мекеннен 3600 азимут бойынша жүреміз. Бізге жолымызда қандай елді мекендер және тарихи ескерткіштер кездеседі? Осындай тапсырмаларды қаланың планына қарап та құрастыруға болады.

А2 қосымшасы

Көкжиек тұстарын анықтау жолдары

Түнгі уақытта көкжиек тұстарын Темірқазық жұлдызы арқылы анықтауға болады. Ол әрдайым солтүстікте болады, ал оны Жетіқарақшы жұлдыздар шоғыры арқылы тауып алуға болады. Жетіқарақшының екі шеткі жұлдыздарының (альфа және бета) арасындағы кесіндіні ойша бес рет қосамыз. Анықталған нүкте Ақбозат-Көкбозат жұлдыздар шоғырына жататын Темірқазықты көрсетеді.

Көкжиек тұстарын жергілікті жердегі заттар (белгілер) бойынша анықтау:

– құмырсқа илеуі жақын маңдағы ағаштардан, дің, бұталардан әрдайым оңтүстікке орналасады;

– құмырсқа илеуінің оңтүстік жағы солтүстік жағынан жазықтау болып келеді;

– мүк пен қыналар ағаштарды, тастарды, жоталар мен ертеректе салынған ғимараттарды солтүстік жағынан көмкереді;

– көктем айларында солтүстікпен салыстырғанда оңтүстік еңістегі қар жамылғысы тезірек ериді;

– оңтүстіктегілермен салыстырғанда солтүстіктегі ағаштардың қабығы бұжырлау және күнгірттеу болады;

– православ және протестант шіркеулерінің басы әрқашан шығысқа қаратылады;

– таудың оңтүстік етегіндегі қармен салыстырғанда солтүстігіндегі қар қаттырақ болып келеді [9].

Дереккөз: Ерекешев А., Рихтер А., Бодеев М. Алғашқы әскери дайындық / 12 жылдық мектептің 11-сыныбына арналған байқау оқулығы / Алматы. Мектеп, 2013. – 276-280 б.

А3 қосымшасы

Бірнеше күндік саяхат

Шатырды орналастыруға арналған жерді таңдау ережелері

Білім алушылар демалысының қызықты түрінің бірі – жаяу саяхат, ол мектеп оқушысын халықтың ұлттық мәдени өмірімен, туған өлкенің табиғатының байлықтарымен, тарихи және табиғи ескерткіштермен таныстырады. Саяхаттың бұл түрі туған өлкеге деген сүйіспеншілік сезімін тәрбиелейді, төзімділікке, ұжым құрамында өзін ұстай білуге үйретеді, сондықтан саяхаттардың білім беру-тәрбиелік мәні зор. Өлке аумағына жаяу саяхат жасау уақыты мен қашықтығына қарай бір күндік немесе бірнеше күндік болады.

Бірнеше күндік саяхат барысында, түнде ұйықтауға арналған шатыр болуы шарт. Шатырды орналастыруға арналған жерді таңдау ережелері:

1. Шатырлы лагерьдің орнын орманның маңайынан таңдаңыз, өйткені орманның маңайына қарағанда орманның ішінде және өзеннің жағалауында сары маса көп болады. Сонымен қатар өзеннің маңында таңертең салқын.

2. Шатырды орнатуға жазық немесе дөңесті жерді таңдаңыз, жаңбыр болған жағдайда судың астында қалмайтындай және егер кішкене болсын төбе болатын болса басты сол төбеге қарай жіберіңіз, ұйықтауға ыңғайлы болады.

3. Мүмкіндігінше шатырды көлеңкелі жерге қойған жөн, бұл шатырды қатты қызып кетуден сақтайды.

4. Құмырсқа илеуінің болмауына көңіл аудару қажет, өйткені олар өздері жүретін жолдарын ауыстырмайды да жолындағы шатырды бірден жаулап алуы ықтимал.

5. Шатырды орнатардың алдында алаңқайды бүршіктерден, бұтақтардан тазарту керек, олардың үстінде ұйықтау өте қолайсыз.

6. Егер саяхат жылдың салқын мезгілінде болса, онда шатырдың астына құрғақ жапырақтар немесе шөп салып барып орнатқан жөн, бұл жерден келетін сыздан қорғайды.

7. Шатырды оттан алысырақ, оттың ұшқындары жетпейтін қашықтықта орнату қажет. Шатыр жаққа түтін келмес үшін желдің бағытын анықтап алу керек.

8. Қазықтарды жерге 45° бұрышпен қағу керек және қазықтың үштен төрт бөлігі жерге кіруі тиіс.

9. Қоқыс орындарынан, зираттардар, жануарларға арналған молалардан алшақ жерлерді таңдау қажет. аталған орындар мен палаткалы лагерьдің ара қашықтығы кем дегенде 1 км болғаны дұрыс.

10. Палатка орналастырылатын жердің топырағы жаңбырлы ауа райында батпаққа айналатын, желді күні шаң-тозаң жасайтын балшықты, қара топырақты, әк топырақтарға қарағанда, құм-балшықты болғаны дұрыс.

11. Ашық немесе қалың орманды жерге қарағанда, сирек өсімдікті (сирек ағашты) алаңқайды таңдаған жөн. Себебі, сирек ағашты жер жақсы желдетіледі және күн сәулелері жақсы түседі.

12. Сонымен қатар сирек орман ыстықтанда қорғайды. Ауаның оттегімен және су буымен қанығу көзі болып табылады. Күн сәулелері қалың орманның жерін толық қыздыра алмағандықтан, ол жерлер сызды болып келеді және нашар желдетіледі.

Дереккөз: <https://podolskriamo.ru/article/73278/kak-postavit-palatku-i-razvesti-koster-v-dozhd.xl>

А4 қосымшасы

Саяхатқа қажетті заттар тізімі

Саяхатқа шығар алдында рюкзакты жинауға қажетті заттардың тізімін құрып алу қажет. Қажетті заттар:

- шатыр. Бұл мәселені саяхатқа шығатын топтың мүшелерімен талқылауға болады, себебі шатырдың көлеміне қарай, шатырды бір немесе бірнеше адам ғана алуы мүмкін, бұндай жағдайда топтың басқа мүшелері басқа да керекті заттарды алады;

- ұйықтауға арналған қап. Ол ауа райына және адамның бойының ұзындығына қарай таңдалуы тиіс;

- су өткізбейтін киім;

- демалысқа тоқтаған кезде аяқты демалдыру үшін киюге болатын қосымша аяқ киім;

- қосымша 1-2 шалбар;

- ауа райы салқындап кету жағдайына жылы свитер;

- қосалқы 1-2 футболка;

- қосалқы шұлықтар;
- ыстық ауа райына арналған жеңіл шалбар немесе шолақ шалбар;
- шомылуға арналған киім;
- сынбайтын, бірақ бір реттік емес ыдыс (қасық, саптыаяқ, тарелке, тамақ пісіруге арналған ыдыс);
- жеке бас гигиенасына арналған құралдар (сабын, сүлгі, тіс щеткасы, тіс пастасы, сулықтар және т.б.);
- жеке қолдануға арналған дәрі қорабы. Топта міндетті түрде қажетті дәрі-дәрмектер жиынтығы және тану құралдары бар жалпы қобдиша болуы тиіс, сонымен қатар күнге күйоден қорғайтын кремнің, жәндіктерге қарсы құралдардың және бинттің бір-екі орамасының болғаны артық болмайды;
- сіріңке, от тұтатқыш,
- Қол шамы, компас:
- азық-түлік (топ мүшелерімен келісіп);
- құжаттар, ақша.

Дереккөз: <https://pohod-lifehack.ru/pravilnaya-sborka-i-ukladka-pohodnogo-ryukzaka/>

А5 қосымшасы

Рюкзакқа зат салу жолдары

Саяхатқа шығарда білім алушыларды рюкзакқа (жол сөмкесіне) заттарды салу жолымен таныстыру:

- рюкзактың шеттері бос болмауы керек;
- аса қажет болмаса рюкзактың сыртына заттарды жіппен байлап ілмеген жөн;
- ең алдымен ұйықтауға қажет заттар салынады;
- шатырдың қазықтары рюкзактың шеттеріне салынады;
- қалған жерге тамақ салынған қапшықтар салынады, немесе алдымен тамақ пісіретін ыдыс салынып оның ішіне тамақтарды салуға болады;
- содан кейін адамға аса қажет болатын заттар салынады;
- жаңбыр болған жағдайда рюкзак су болып қалмас үшін сыртынан не ішінен су өткізбейтін полиэтилен қағазбен орауға болады;
- рюкзактың қалталарына жолда қажет болып қалатын заттар салынады (жиналмалы пышақ, фонарик т.б.);
- жұмсақ заттарды арқаға қарай, ауыр заттарды сөмкенің түбіне, ірі заттарды жоғары жағына, ал жиі қажет болатын заттарды қалталарға салған дұрыс.

Дереккөз: <https://pohod-lifehack.ru/pravilnaya-sborka-i-ukladka-pohodnogo-ryukzaka/>

Экскурсия кезіндегі жалпы және қауіпсіздік ережелері

Экскурсияның алдында табиғатты қорғаудың қарапайым ережелерін сақтау қажеттілігі айтылуы тиіс:

- ағаштар мен талдардың жапырақтарын және бұтақтарын жұлма және сындырма;

- ағаштардың қабығына зақым келтірме. Ағаштардың жарақат алған діңіне ауру тудыратын организмдер кіреді. Жарақат алған үлкен қайың ағашынан бір маусым ішінде 200 л шырын ағып кетуі мүмкін;

- әдемілігіне қызығып өсімдіктерді жұлмау, оларды балтамен, үшкір заттармен шауып-жарақаттамау. Әдемі өсімдіктер табиғатта өсе берсін. Әдемі гүл шоқтарын адам қолымен өсірген гүлдерден жинауға болатынын ұмытпа;

- жеуге жарайтын саңырауқұлақтарды, жидектерді олардың сабағына зақым келтірмей жина. Оларды тамырымен қоса жұлмаңдар;

- жеуге жарамайтын саңырауқұлақтарды да құлатпа. Олардың табиғатқа қажеттігін есіңнен шығарма;

- ормандағы өрмектерін жұлма және өрмекшілерді өлтірме, олар өте пайдалы;

- көбелектерді, араларды, инеліктерді, басқа да жәндіктерді ауламаңдар;

- құмырсқалардың илеуін бұзбаңдар. Құмырсқалар – орманның санитарлары. Олар бір күнде 70 – 100 мың орман зиянкестерін жояды.

- құстардың ұяларына жақындама. Жыртқыш аңдар сенің ізіңмен ұяны іздеп тауып, бұзуы мүмкін. Егер ұяның жанына кездейсоқ бара қалса, оған қолыңды тигібе және бірден кетіп қал. Өйткені құстар – ата-аналар өз ұяларын тастап ұшып кетуі мүмкін. Ұядағы жұмыртқалар мен балапандарға тиіспендер, бұл олардың қаза болуына себепкер болуы мүмкін;

- аңдардың індерін бұзбаңдар.

- шөп пен топырақты басып тастамас үшін, орманда соқпақ жолдармен жүруге тырысыңдар. Басып-жаншылғандықтан өсімдіктер мен жәндіктер жазым болады;

- қоршаған ортаны қажетсіз қатты дауыстармен, музыкамен мазаламау. Өйткені мазасы кеткен аңлар мен құстар өздерінің үйреншікті орындарын тастап кетеді;

- орманда от жақпаңдар;

- су қоймасына қоқыс тастамаңдар;

- жылан кездесе қалса оған тиіспе. Сонда ол сендерге тиіспейді. Жыландар өздері бірінші болып шабуыл жасамайды. Жыландар кесілген ағаштың ескі түбірінде, бұзылған үйлердің үйінділерінде, құздардың шығыңқы жерлерінде күннің көзіне қыздырынып жатқанды жақсы көреді, сондай жерлерден байқап, аяқтарыңның астына қарап жүріңдер. Жорғалап келе жатқан жыланды көрсеңдер жол беріңдер.

- қоршаған ортаға әрқашан қамқорлық жасауға, флора мен фаунаға зиян келтірмеуге тырысындар;

- тамақ қалдықтарын ағаш түбіне жинап қойындар, олар орман аңдары мен құстарға азық болады. Қоқысты (қажетсіз заттарды) қалдырмай алып кету немесе жерге көму қажет. Есте сақтаңдар! Толық шірігенге дейін қағаз қалдығы 2 жыл, қаңылтыр банка – 90 жылдан астам, полиэтилен пакет – 200 жылдан астам, шыны – 1000 жылдан астам уақыт жатады;

- жуынуға, ыдыс жууға арналған құралдарды су қоймасынан 100 метрден кем емес қашықтықта қолдану. Су қоймасына ешқандай затты төкпеу және тастамау;

- шыны ыдыстарды сындырмау, адамдар не орман жануарлары жарақаттануы мүмкін және шыны қалдықтары жазда өрттің шығуына себепші болады;

- тамақ пісіруге арналған отты ағаштан, орманнан 1,5 - 3 м қашықтықта жағу. Егер оттың бұрынғы орны болса, жаңа орын бастамау. От жағатын алаңқайды кепкен бұтақтардан, жапырақтардан тазарту керек және шөп өспейтін тақыр жерді таңдаған дұрыс. Отты аз уақытқа болса да қараусыз қалдыруға болмайды. Үйге кетердің алдында оттың орнына су құю. Тамақ пісіруге арналып жағылған оттан өрт шығу қаупі шыққан жағдайда оттың үстіне үлкен зат (мысалы көрпе) жаба салу керек, содан кейін үстінен су құю керек. Оттан шыққан қара түтінмен демалмауға тырыс. Қою түтін шыққан жағдайда мұрынды және ауызды ылғалды шүберекпен орап алған дұрыс. Отты шетінен бастап ортаға қарай сөндіру керек.

А7 қосымшасы

Экскурсия кезіндегі тәртіп ережелері

Табиғатты сақтау, қорғау ережелерімен қоса, білім алушылар экскурсия барысындағы тәртіп ережелерін де білулері тиіс:

- экскурсияға қатысушылар жетекшінің алдына шықпай және артта қалып қоймай топпен жүрулері тиіс;

- жүру барысында мүмкіндігінше тиыштықты сақтау – орман дыбыстарын тыңдау қажет;

- мұғалім белгі бергенде бірден тоқтау және тиышталу керек. Аялдамалар болғанда мұғалімді қоршап екі шеңбер жасап тұра қалу және жүруді мұғалімнің рұқсатымен бастау керек;

- жетекшіге сұрақты барынша баяу дауыспен қойған жөн (яғни айқайламай сөйлеу);

- өсімдіктерді жинамай, олардың өзіне тән ерекшеліктерін дәптерге жазып, суретін жазып алуға тырысу керек;

- тапсырмаларды орындау барысында топтар мұғалімнің дауысы естілетін немесе көзге көрінетін қашықтыққа кетулеріне болады;

- орман жануарларын (жәндіктерді, жыландарды, бауырыменжорғаушыларды) аулауға тыйым салынады;

- құстардың ұялырын жыртқыштар тауып алмауы мақсатында, оларды суретке түсірмеу. Ұядағы жұмыртқалар мен балапандарға қол тигізуге тыйым салынады;

- жетекшінің рұқсатынсыз орманның қандай да бір заттарын сувенир ретінде жинауға болмайды.

Орманның ішіне терең енгенге дейін, күн көзінің қай жақта екенін және екі сағаттан кейін қай жақта болатынын анықтап алу қажет. Адасып кетпес үшін, жүрген жолдағы бұлақ, жарқабақ, жол бойында жатқан тас, құлаған ағаш тәрізді айрықша бағыт беретін белгілерді есте сақтау қажет.

Дереккөз: https://superinf.ru/view_article.php?id=208

Экскурсия жетекшілері білім алушылардың өмірі мен денсаулығына және қауіпсіздік ережелерінің сақталуына жауапты:

- экскурсияның жетекшісінде саяхатқа арналған дәрі-дәрмек қобдишасының болуы міндетті шарт. Ол алғашқы көмек көрсете білуі тиіс;

- саяхатқа баратын әрбір қатысушы үйінен пластмасса бөтелкеге немесе жорық құтысына (фляжка) құйылған ауыз су алып шығу ұсынылады.

Экскурсия барысында:

- егін даласында, жол жиегінде және жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылық машиналарының жанында аялдама жасауға/демалуға;

- жуылмаған жеміс-жидек, көкөніс жеуге;

- аяқ киімді шешіп, жалаңаяқ жүруге;

- таныс емес жидектерді жеуге;

- арнайы қолғапсыз өсімдіктерді қазып алуға;

- ашық су қоймаларынан су ішуге болмайды.

Демалатын немесе аялдайтын жерлерді аңдар, улы жануарлар шабуыл жасауынан қауіпсіз жерлерді таңдау;

- білім алушыларды улы өсімдіктермен (мендуана, белена, бөрі жөке, сасық саңырауқұлақ) таныстыру;

- қауіпті аңдар және жәндіктермен (жыландар, кене, тас кене т.б.);

- су қоймасын шомылуға жарамдығы жағынан қауіпсіздік тұрғысынан зерттеу;

- суға түсуге арналған орынды анықтау және ол жерді қажетті құтқару құралдарымен жабдықтау;

- құтқару құралдары: тығынды белбеу, құтқару шеңберлері болуы қажет.

Судағы қауіпсіздік ережелері:

- оқушылардың суға түсуін арнайы рұқсат етілген орында және медициналық қызметкердің бақылауымен өткізіледі;

- суға түсудің алдында демалып алу қажет, серуендеп келіп бірден суға түсуге болмайды;

- суға таяз жерінен кіру қажет;

- суда шомылу барысында қозғалыссыз тұруға болмайды;
- суға судың температурасы 17–19 °С төмен емес және ауа температурасы 21–23 °С төмен емес жағдайда ғана рұқсат етілуі тиіс;
- суға түсу уақытының ұзақтығы 15 минуттан аспауы тиіс;
- суға түсу уақыты жергілікті жағдайлар бойынша анықталады және тамақ ішкеннен кейін 2 сағаттан кейін ғана болады;
- шомылуды ұйымдастыруды және оның жүргізілуін бақылауды мұғалім жүзеге асырады. Жауапты тұлға әрдайым жағада болуы тиіс, сонымен қатар білім алушылардың суға кіруін және судан шығуын бақылауға алуы тиіс.
- Түнде;
- мұғалімнің рұқсатынсыз;
- арнайы жабдықтама алған орындарда;
- жауапты адам болмаған жағдайда;
- күн тәртібімен қарастырылмаған уақытта суда шомылуға;
- құтқару құралдарын басқа мақсаттарға қолдануға;
- суға түсуге арналған жерлердегі белгіленген межелерден асып кетуге;
- моторлы, желкенді, ескекті қайықтарға жақын шомылуға;
- суды және жағалауды ластауға, шыны ыдысты, темір банкаларды тастауға;
- киім-кешек жууға;
- секіруге арналмаған орындардан суға секіруге;
- жаныңдағы достарыңды жағадан, суға секіруге арналған мұнарадан суға қарай итеруге тыйым салынады.

А8 қосымшасы

Тақырыптық экскурсиялар

Табиттану экскурсиясы табиғатпен танысу міндетін, яғни тірі табиғат объектілерінің және оларға тән ерекшеліктер туралы жинақталған түрлі түсініктерді дәстүрлі түрде шешеді.

Табиғатты қорғауға және бағытталған *экологиялық экскурсиялар*.

Ауыл шаруашылық нысандарына жасалатын экскурсиялар балаларға адамдардың еңбегі туралы көзқарасты меңгеруіне көмектеседі. Бұл егіс даласына жасалатын (жер жырту, егіс егу, егін орағы), шалғын-шабындықтарға (мал бағу, шөп шабу), бау-бақшалараға, жеміс-жидек өсетін жерлерге, жылыжайларға, мал фермаларына, гүлдердің, құстардың, балықтардың көрмесіне және т.б. Бұл нысандарға саяхат жасау арқылы балаларға адамдардың табиғатқа жасайтын әсерін, өсімдіктер мен жануарларды өсіруін және оларға жасайтын қамқорлығын көрсетуге болады. Бұл экскурсиялардың негізгі мақсаты – адамдардың қандай мақсат үшін не істейтіндерін, машиналарды қалай қолданатындарын, адамдардың өз еңбектеріне көзқарастарын, қарым-қатынасын және еңбектерінің нәтижесін көрсету.

Эстетикалық сипаттағы экскурсиялар балаға табиғаттың сұлулығын түсінуіне және сезімдерінің мәдениетін дамытуға көмектеседі. Педагогикалық түрлі тәсілдерді қолдана отырып, мұғалім білім алушылардың табиғатпен қарым-қатынас жасаулары арқылы ұмытылмас әсер алуларына ықпал етеді. Сонымен қатар, білім алушыларға адамгершілік және эстетикалық тәрбие берудің мақсаттарын экскурсияның басқа да түрлерін ұйымдастыру барысында шешуге болады.

Сондай-ақ, экскурсиялардың барлық түрлерін қолдану табиғатқа деген сүйіспеншілік сезімін және оны қорғау мен сақтау жауапкершілігін тәрбиелеуге бағытталған.

Тарихи-әдеби экскурсиялар. Бұл әдебиет, тарих және қоғамтану бойынша тарихи-әдеби мұражайларға, тарихи орындарға, көркемөнер көрмелеріне, сурет галереясына, кітап қорларына, мұрағаттарға экскурсиялар жасау болып табылады.

Өлкетану экскурсияларының мақсаты – туған өлкенің тарихын және табиғатын зерделеу.

Бірден бірнеше пәнді қамтитын экскурсияларды – *кешенді экскурсиялар* дейміз.

Алдын-ала болған экскурсиялар жаңа тақырыпты өтер алдында білім алушылардың қажетті білімді жинақтауы мақсатында өткізіледі. Бұл балалардың жаңа тақырыпты қабылдауларына қызығушылығын арттырады және жеңілдетеді.

Ілеспе экскурсиялар теориялық материал бойынша білімді ішінара тексеру; сол тақырып бойынша бақылаулар жүргізу; жаңа білімді хабарлау мақсатында өткізіледі, яғни аралас сабақтарға сәйкес келеді.

Қорытынды экскурсиялар тақырып немесе курстың бөлімі бойынша жұмысты аяқтайды, сыныпта орындалған материалдар бойынша білімді бекіту және тереңдету мақсатын көздейді.

Источник: <http://aneks.spb.ru/nachalnaia-shkola-okruzhaiushchii-mir/ekskursiia-kak-vid-deiatelnosti-vidy-i-funktcii-ekskursii.html>

А9 қосымшасы

Тақырыптық экскурсиялар

1. «Көктем тынысы»: көктемнің келгенін, табиғаттағы болып жатқан өзгерістерді бақылау, олардың бәрін бақылау күнделігіне жазып қою, халықтық белгілерді тексеру.

2. «Көктемгі көңіл-күй»: көктемгі күнді сүйсіну, көктемгі ауамен демалу, табиғатпен қарым-қатынас жасаудан эстетикалық рахат алу, табиғаттағы тәртіп ережелерін сақтау дағдыларын бекіту және денсаулықты нығайту. Табиғатта дұрыс демалу дағдыларын қалыптастыру.

3. «Жасыл шуыл»: таңдап алынған табиғат нысанына бақылау жүргізу (өткен экскурсиядан бері қандай өзгерістер болған), нысанды жан-жақты сипаттау дағдысын бекіту;

4. «Жаз қарсаңында»: көктемнің аяқталғанды жаздың басталғандығын дәлелдейтін табиғат құбылыстарын бақылау, гүлдейтін өсімдіктерге, жәндіктер мен құстардың өміріне бақылау жүргізу.

5. «Ата-бабаларымыздан үйренеміз»: адамның табиғатқа жағымды және жағымсыз әсерлерін анықтау, экологиялық мінез-құлық дағдыларын бекіту.

Дереккөз: <https://infourok.ru/material.html?mid=38159>

6. «Ешкім де, ештеңе де ұмытылмайды» – бұл бағытта жұмыс істеу барысында білім алушылар жерлестерінің, ата-бабаларының ерлік істерімен танысады. Өлкенің тарихында болған әскери жорықтар туралы деректер бар құжаттарды іздестіріп, танысады. Білім алушылар өлкедегі соғыс ардагерлерін қамқорлыққа алады, олармен кездесулер өткізеді. Жерлестерінің ерлік істері туралы альбомдар жасайды.

7. «Біздің шежіреміздің беттері» – бұл бағытта жұмыс істеу барысында білім алушылар, жеке тұлғалардың өмірімен, олардың өлке ғылымының, ауыл шаруашылығының, денсаулық сақтау саласының, мәдениетінің, білім беру саласының дамуына, көркеюіне қосқан үлесімен, өлкенің көпшілікке мәлім емес тарихымен танысады. Мектеп оқушылары өлкенің экономикасындағы нарықтық қарым-қатынасының дамуы, ондағы қиындықтар, жеке кәсіпкерлік саласындағы өзгерістер, болашақ жоспарлар туралы білімдерін өздіктерінен толықтырады.

8. «Шұғылалы жұлдыздар» – бұл бағыт өлкенің белгілі адамдарының өмірімен, олардың ғылым мен техниканың, мәдениеттің, денсаулық сақтау, білім беру, спорт салаларының өркендеуіне қосқан үлестерімен, өлке тарихындағы орнымен танысуға мүмкіндік береді. өлкенің танымал тұлғаларының өмірбаянымен танысу арқылы болашақ мамандықты таңдау жолындағы мүмкіндіктер ашылады.

9. «Табиғат құпияларына саяхат» – бұл бағытта жұмыс істей отырып, оқушылар өздерінің туған өлкесінің табиғат кешенін, табиғат нысандары мен құбылыстарын, ресурстарын, олардың қазіргі жағдайын және оларды тиімді пайдалану жолдарын зерттеу.

10. «Туристік соқпақтар» - бұл бағыт білім алушылардың туризмінің негізін, түрлерін оқиды, туған өлкенің табиғат кешендеріне бір күндік не екі күндік саяхаттар жасау, бұл іс-шара туған өлке табиғатының әсемдігін бақылауға, табиғатты қорғауға және сақтауға бағытталған.

11. «Тарихи ескерткіштері» – бұл бағыттағы жұмыс өлкедегі мәдени, тарихи, табиғи ескерткіштерді зерттеуді қамтиды. Сонымен қатар оқушылар өлкенің халық ауыз әдебиетінің мұраларын (әр түрлі жанрдағы), әр түрлі ұлттардың қолөнер туындыларының үлгілерін жинақтайды.

Ауа райын болжаудың кейбір белгілері:

Ауа райын болжаудың халықтық белгілері – халық қорында сақталған және ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан ауа райы құбылыстарын меңзейтін түрлі белгілер туралы деректер. Ауа райының түрлі құбылыстары жағдайында адамдарға бағыт-бағдар табу, яғни тек жол жүру кезінде ғана емес, сонымен қатар егінді себу, оны уақытылы жинап алу және басқа жұмыстарды дер кезінде бастау тәрізді мәселерді шешу үшін ауа райының белгілеріне көңіл аудару қажет болды.

Ауа райын болжаудың кейбір белгілері:

Көктемді болжау белгілері:

Бозторғайлар ұшса – жылы, шұбар шымшық – суық болады.

Бұлттар аса биікте қалқыса – жақсы, ашық ауа райына.

Наурыз айында күн күркіресе – суықтар қайтып келеді.

Қаздар аса биікте ұшса – су көп болады.

Қайыңнан шырын көп ақса – жауынды жазға.

Торғайлар құмда шомылса – жаңбырға.

Егер мысық еденде ұйықтаса – жылы болады.

Жазды болжаудың халықтық белгілері:

Жаздың жылы түндері мол жақсы бал жинауды болжайды.

Шегіртке шырылдағаны – жақсы ауа райына, үндемесе – жауын-шашынға.

Көлбақалар ақырын бақылдаса – жауын-шашынға, ал егер саңғырлап бақылдаса – күн ашық және ауа райы қолайлы болады.

Торғайлар суда шомылса – жауын-шашынға.

Көгершіндер сүйкімді гүрлесе – жақсы ауа райына.

Таңертеңгілікте күн күркіресе – кешке жауын болады.

Құстар төмен ұшса – жаңбырға.

Жауын-шашынның алдында құстар қатты шықылықтайды және жер бауырлап ұшады.

Көптеген жағдайда жауын-шашынның алдында гүлдер қауызын жабады.

Күзді болжаудың халықтық белгілері:

Жел неғұрлым қатта соқса – күзде солғұрлым қатқақтар аз болады.

Егер күздің басында қар көп болса – көктем ерте келеді.

Шетеннің жемісі аз болса – күз құрғақ болады.

Шетеннің жемісі көп болса – күз мол жауын-шашынды болады.

Күн ұясына батарда түсі сары немесе қызғылт болғаны жақсы ауа райын болжайды.

Қыркүйектегі күн күркіреу жылы күздің белгісі.

Құстар үйлердің төбесіне отырса – жауын-шашынға.

Күздің соңында сары масалар пайда болса – жұмсақ және жылы қыс болады деп жорамалданады.

Шегіргүл, сарғалдақ, сарыгүл, ақбас жусан, беде тәрізді гүлдер жаздың аяғына дейін гүлдесе күз жылы болады деп күтіледі.

Үй құсы басын қанатының астына тықса – суыққа.

Ағаш жапырақтары кеш түссе – қатал және ұзақ қыс болжанады.

Қарлығаштар төмен ұшса – жауынға.

Қысты болжаудың халықтық белгілері.

Торғайлар қатты шықылықтаса – әдетте боранға.

Қарға тұмсығын қанатының астына тықса – жылы күндер күтіледі.

Қарға суға шомылса – жауын-шашынға.

Орманның үстіндегі аспан көгерсе – жылы күндер күтіледі.

Кешкі шапағат жылдам өтіп кетсе – жылымыққа.

Ағаштар қырауға оранса – боранға.

Суық қыс – жылы көктем.

Жылы қыс – суық жаз.

Қыстыкүні аспан ашық болса – аязға.

Жұлдықтар айқын жарқыраса – аязға.

Мысық еденді тырмаласа – боран болады.

Күзде ағаштың жапырақтары тез түсіп қалса – қыста қар қалың болады.

Дереккөз: <https://otvet.mail.ru/question/75566454>

Будақ бұлттар кешке қарай тарап кетпей, керісінше қалыңдап, көбейсе;

- таңертеңгі және күн батар алдындағы кешкі күн көзінің шапағы қызғылт болса;

- күндізгі және түнгі температураның амплитудасы азайса;

- шық және қырау түспесе;

- кешке қарай жел саябырсымай, керісінше күшейе түссе;

- ауа қысымы төмендесе, бұлар – ауа райы бұзылар алдындағы белгілер;

- Күн көзі және айдың жан-жағындағы шеңберлер – циклонның жақындағанының белгісі, қатты жел тұрып, жауын-шашын болады;

- таң шапағы сары не қызғылт-сары түске боялса ауа райы құрғақ және ашық болады;

- Күннің көзі ұясына отырар кезде қызыл не қою қызыл түсті болса – циклонның жақындағаны, келесі күні қатты жел тұруы ықтимал;

- қолайлы ауа райының белгісі – алтын түсті Күн шапағы;

- Күннің не Айдың шеңбері ұясынан шығар не ұясына отырар кезінде формасын өзгертіп кішкене қисайса (сопақша, бас киімнің, саңырауқұлақтың түріне ұқсаса) немесе қара жолақшалармен бөлшектерге бөлінсе – бұл антициклонды сипаттағы құрғақ ауа райының белгісі;

- егер жұлдыздар мардымсыз жарқырап және жасылқай түске боялса – тұрақты қолайлы ауа райы орнайды;

- егер жұлдыздар жиі-жиі айқын жарқыраса – жауын-шашын түседі деп күтіледі;

- желдің күшінің кенет бәсеңдеуі – жуыр уақытта оның бағытының өзгеруінің белгісі;

- кешке қарай жел күшейсе – ұзаққа созылатын жауын-шашынның және дауылдың жақындағанының белгісі;
- егер дауылды жел кешке не түнге қарай күшін бәсеңдетсе не мүлдем тоқтаса – ауа райының бұзылуы ықтимал;
- жел кешке қарай күшін бәсеңдетпей және күннің көзімен бірге бағытын өзгертсе – циклон мен жауын-шашынның жақындағаны;
- жер жастанған тұман Күннің көзі шыққанға дейін түнде тарап кетсе циклонның жақындағаны;
- Күннің көзі ұясына кіргеннен кейін пайда болған және Күннің көзі шыққаннан кейін тарап кеткен жер үсті тұманы – қолайлы (жақсы) ауа райының белгісі;
- егер пештің мұржасынан шыққан түтін тура көтерілсе қолайлы тұрақты ауа райының белгісі, ал егер ол мұржадан шыққаннан үзіліп-үзіліп желдің бағытымен немесе жер бетіне төселіп ұшса бұл жауын-шашынды, желді қолайсыз ауа райының белгісі;
- табиғаттағы кейбір дыбыстардың жақсы естілуі – жауын-шашынның жақындығының белгісі;
- кешкі қараңғылық қысқа болса – ауа райы жақсы жағына өзгереді деп күтіледі.

Өлкенің жер бедерін зерттеу жоспары

1. Жер бетінің жалпы сипаты (төбелі, жазықты, ойлы-қырлы).
2. Өзен аңғарлары, сай-жыралар жиі кездесе ме? Жергілікті жерді аз тілімденген деп санауға бола ма? Өзен аңғарларының жалпы сипаты.
3. Жер бетін жауып жатқан өсімдік түрлері (өсімдіктің ағашты, бұталы және шөптесін түрлерінің құрамын атап көрсету).
4. Өзен жағаларында, сай-жыраларда жер қыртысының кеуіп қалған бөліктері бар ма? Бар болған жағдайда әр қыртыстың қалыңдығын өлшеу, әр горизонттан тау жыныстарының үлгілерін алу.
5. Су айрықтарында қойтастар (жекелеген немесе үйінді түрінде) кездесе ме? Қойтас орындарын картаға белгілеу. Қойтастың үлгісін алу.
6. Жер бетінде төбешіктер кездесе ме? Көкжиек тұстарына қарай олардың бағытын анықтау.
7. Төбешік бетін қандай жыныстар құрайды (құм, балшық т.б.)?
8. Төбе бетін құрайтын жыныстардың үлгілерін жинау. Үлгілерді нөмірлеу және сол нөмірлерді картаға үлгі алынған жерлерге белгілеу.
9. Жекелеген төбелердің пішінімен және планнан олардың орналасуымен танысу. Олардың биіктігін, беткейлерінің құлдығын, көкжиек тұстарына қарай бағыттарын, беткейлеріндегі өсімдік жамылғысының сипатын анықтау.

Б1 қосымшасы

Өлкедегі су қоймасына экскурсия жасаудың жоспары

- 1) Су қоймасына дейінгі жолдың сызбасын жасау.
- 2) Өзеннің (су қоймасының) пайда болу себептерін анықтау.
- 3) Бұлақ көздері туралы түсінік беру, сонымен қатар су өткізгіш қабат, су өткізбейтін қабат, сулы қабаттар туралы да түсінік беру.
- 4) Бұлақ көзіндегі судың дәмдік сапасына анықтама беру.
- 5) Бұлақтың, өзеннің ағу бағыты мен жылдамдығын анықтау.
- 6) Су шығынын есептеу.
- 7) Су көзінің бастау алатын жерінен оның басқа суға құйылатын (қосылатын) жеріне дейінгі ара қашықтыққа бақылау жүргізу арқылы алап, су айрығы, өзеннің бастауы, сағасы, атырауы, аңғары, жайылымы сияқты ұғымдарды практикалық жолмен түсіндіру.
- 8) Ағын сулардың түбін, арнасын құрайтын жыныстарды анықтау.
- 9) Өзеннің қоректенуіне және жауын-шашын мөлшерінің жер асты суларының қорына тигізетін әсері туралы түсінік беру.

Өзенге сипаттама беру жоспары

- 1) Өзеннің атауы, атауының шығу тарихы.
- 2) Бастау алатын жері.
- 3) Қай бағытта ағады?
- 4) Қайда құяды?
- 5) Қандай алапқа жатады?
- 6) Қандай салалары бар және ол салаларды қай жағынан алады?
- 7) Ағынының сипаты қандай?
- 8) Жер бедерінің өзгеруіне тигізетін әсері.
- 9) Қай кезде қатады? Мұз басып жату ұзақтығы.
- 10) Өзен қай кезде ериді?
- 11) Қай кезде тасиды?
- 12) Қоректену түрлері.
- 13) Өзен суының түсі, иісі, мөлдірлігі, температурасы.
- 14) Өзеннің шаруашылық мақсатта қолданылуы.
- 15) Өзен суын қорғау бойынша істеліп жатқан іс-шаралар.
- 16) Өзеннің экологиялық жағдайын, қолданылуы жағдайын жақсарту бойынша оқушылардың ұсыныстары.

Көлге (бөгенге) сипаттама беру жоспары

- 1) Көлдің атауы, атауының шығу тарихы.
- 2) Оның пайда болу тарихы (мұғалімнің көмегімен)
- 3) Қанша шаршы метр жерді алып жатыр? (Өлшеу жұмыстарын жүргізуге болады).
- 4) Ағынды көл ме, ағынсыз көл ме?
- 5) Суының температурасы қандай?
- 6) Мектептен қай бағытта орналасқан?
- 7) Мектептен (шамамен) қандай қашықтықта орналасқан?
- 8) Бетін мұз басу уақыты, мұз құрсауында болу ұзақтығы.
- 9) Мұзы қай кезде ериді?
- 10) Жағалау сызығының сипаты.
- 11) Суының түсін, мөлдірлігін анықтау. Суының химиялық құрамын (эктас, метан, көміртекті сутегі) анықтау.
- 12) Бұл су қоймасында, жағалауында өсетін өсімдіктер (өсімдіктердің атауларын анықтау, кеппешөп жасауға өсімдік үлгілерін жинау).
- 13) Оны мекендейтін жәндіктер, жануарлар, құстар (атауларын анықтау).
- 14) Қоректену сипаты (өзен суымен, жауын-шашын суымен, қар суымен).
- 15) Көлдің шаруашылық мақсатта қолданылуы.

16) Көлді қорғау бойынша істеліп жатқан іс-шаралар.

17) Көлдің экологиялық, қолданылуы жағдайын жақсарту бойынша ұсыныстар.

18) Жергілікті тұрғындармен әңгімелесу арқылы көлдің осыдан жиырма бес, елу жыл бұрын қандай болғанын, қандай жылдамдықпен кеуіп келе жатқандығын анықтау.

Б4 қосымшасы

Жергілікті жердегі құдықты сипаттау

1) Құдықтың орналасқан жерін сипаттау, планға құдықты белгілеу.

2) Құдыққа баратын жолдар, елді мекеннен немесе оқушының үйінен құдыққа дейінгі ара қашықтық.

3) Жер бетінен суға дейін неше метр (жуықтап).

4) Құдықтағы су қорын анықтау. Ол үшін жіптің басына темір гайка байлап, құдыққа түсіру керек. Гайка құдықтың түбіне жеткенін сезгенде, қайтадан тартып алып, жіптің су болған жерін өлшейміз. Мысалы, егер жіптің 2,5 м жері суланса, ал құдық кесіндісінің ұзындығы мен ені 1 м болса, онда құдықта шамамен $2,5 \text{ м}^3$ су бар. 1 м^3 -та 1000 л су болатынын білеміз, ендеше құдықта 2500 л су қоры бар екенін есептеп шығара аламыз.

5) Судың дәмі, иісі, мөлдірлігі, температурасы және қаттылығы (егер суда сабын көпірмесе, ол су кермек (қатты), ал сабын жақсы көпіретін суды жұмсақ дейміз) қандай? Бұл жұмысты орындау үшін жергілікті жердің планы, шыны ыдыс (банка), гайка мен жіп, сабын керек.

Б5 қосымшасы

Ағын судың жылдамдығын анықтау жолдарыдың

Судың ағу жылдамдығын анықтаудың ең қарапайым түрі: қармақ қалтқысының немесе ағаш қабығының жылдамдығы арқылы анықтауға болады. Ол үшін өзен жағасынан (судың ағу бағытымен) 20 м жерді өлшеп алып екі шетін қадақпен белгілейді, қадақтар судан 5 м жерде қадалуы тиіс. Әр қадақтың жанында бақылаушы оқушы тұрады. Үшінші оқушы (сағаты болуы керек) бірінші қадақтан жоғары қарай тұрып қалтқыны суға түсіреді, қалтқы бірінші қадақ пен екінші қадақтың арасын қанша уақытта өтетінін бақылайды. Осы тәсілмен уақыт үш рет қайталанып тексеріледі, тек бірінші рет қалтқы өзеннің сол жақ жағасынан жіберілсе, екінші рет өзеннің орта тұсынан, үшінші рет оң жақ жағасынан жіберіледі. Уақыттың үш көрсеткіші қосылады, мысалы 3 минут 42 секунд шықты дейік немесе 222 секунд. Қашықтықты уақытқа бөлу арқылы судың жылдамдығын шығады ($20 : 222 = 0,09$ м немесе секундына 9 см) [7]. Ағын судың өзеннің түбімен үйкелісі нәтижесінде судың жылдамдығы бәсеңдейді. Түбі сазды өзендердің үйкеліс коэффициентін оқушыларға айту

қажет (0,8). Өлшеу арқылы алынған орташа жылдамдықты үйкеліс коэффициентіне көбейту арқылы, өзендегі судың ағу жылдамдығы шығады ($0,09 \times 0,8 = 0,072$ м/сек).

Өзеннің су шығынын есептеу әдісі: алдымен өзен қимасының ауданын табу керек. Ол үшін өзеннің орташа тереңдігін өзеннің еніне көбейтеді ($0,9 \times 28 = 25,2$ м²). Одан соң, өзен қимасының ауданын өзен суының жылдамдығына көбейту арқылы бір секундтағы куб/м су шығынын есептеледі ($25,2 \times 0,072 = 1,8$ куб. м).

Өзеннің қимасы арқылы секундына 1,8 куб.м. су ағады делік, әрине бұл сан өте аз болып көрінеді, сол себепті оқушыларға бір минутта, бір сағатта, бір тәулікте қанша су ағып шығатынын есептеу жұмысын тапсыруға болады. Бір минутта $60 \times 1,8 = 108$ куб. м. Бір сағатта $60 \times 108 = 6480$ куб. м. Бір тәулікте $24 \times 6480 = 155\,520$ куб. м. Тапсырманы түрлендіру мақсатында, осынша суды тасымалдау үшін қанша темір жол цистернасы (егер цистернаның сыйымдылығы 50 т. болса) қажет болар еді, осынша су қайдан шығып жатыр, бұл суды қандай мақсаттарда қолдануға болады, қалай үнемдеп жұмсау керек деген сұрақтар қоюға болады.

Өзеннің енін рулеткамен немесе өзеннің үстінен өтетін көпірде адым арқылы өлшеуге болады.

Өзеннің тереңдігін құдықтың тереңдігін өлшеген әдіспен өлшеуге болады, тек өзеннің тереңдігі бірнеше рет әр жерде өлшенеді. Тереңдік көрсеткіштерін қосамыз да өлшеу санына бөлеміз (мысалы, $2,5 \text{ м} + 1,6 \text{ м} + 0,8 \text{ м} = 4,9 \text{ м}$; $4,9 : 3 = 1,6 \text{ м}$), сонда өзеннің орташа тереңдігі шығады.

Судың түсі мен мөлдірлігін анықтау үшін ақ тәрелке (ыдыс) қолданылады, тәрелкені екі шетінен тесіп жіппен байлау керек. Жіптің әр метрі және дециметрі түсті жіппен белгіленеді. Тәрелкені 15-20 см тереңдікке түсіргенде өзен суының түсі қандай, тереңдеген сайын тәрелкенің түсімен салыстырғанда судың түсі қалай өзгертінін және қандай тереңдікте тәрелке мүлдем көрінбей кеткенін бақылауға болады. Жіптегі бөліктер арқылы судың қандай тереңдікке дейін мөлдір екенін анықтауға болады.

Б6 қосымшасы

Қысқы су қоймаларындағы қауіпсіздік ережелері

Қысқы уақытта өзен-көлдерге бақылау жасау барысында келесі ережелерді (ережелерді дәптерге жазғызып отыру) есте сақтау қажет:

- қатпаған мұз үстіне шықпа;
- мұз үстінде топ болып тұрма;
- мұзы жарылған, шұңқыр жерлерге, мал суаруға арналып жасалған суаттарға жақындама және ішіне үңіліп қарама;
- биік жардан шана, шаңғымен сырғанама;
- мұз үстіне рұқсат етілмеген жерлерден өтпе.

Топырақты зерттеуге арналған жұмыс жоспары

1. Топырақ горизонтын белгілеу және олардың қалыңдығын анықтау (қарашірік (гумус) қабаты А және иллювиалды қабат Б. (Иллювиалды қабат – әр түрлі заттардың жинақталуымен және жуылуымен сипатталады).

2. Әр горизонттың түсін анықтау және олардың түсі төменнен жоғары қарай қалай өзгеретінін қадағалау (біркелкі немесе біркелкі емес, мысалы, жолақ немесе дақ сияқты). Мұғалім оқушыларға қара түстің топырақтың құрамындағы шіріндінің, ал қарашіріндінің азаюын горизонт түбіндегі топырақтың түсінің өзгеруін көрсететінін түсіндіруі қажет.

3. Топырақтың тығыздығын анықтау: тығыз, борпылдақ, үгілгіш.

4. Топыраққа тұз қышқылының әлсіз ерітіндісін (10%) құйғанда қайнау тереңдігін анықтау.

5. Ін қазатын жануарлардың (құрттардың, суырдың, көртышқанның, тышқанның т.б.) ізі бар ма екендігін бақылау.

6. Өсімдік тамырларының қандай тереңдікке дейін жететінін анықтау.

7. Қарашіріктің пайыздық мөлшерін анықтау үшін әр горизонттан топырақ үлгілерін алу.

8. Жасалған бақылауларды қорытындылау.

Топырақтың қышқылдығын анықтау әдістері

1. Үлескінің бірнеше жерінен топырақ сынамасын алу. Сынаманы полиэтилен пленканың үстінде жақсылап араластыру. Қоспадан кішкене бөлігін алып, тазартылған сумен суландыру. Бұл қоспаға лакмус қағазды салу. Егер қағаз қызыл түске боялса, онда топырақ жоғары қышқылды болғаны, ал егер қызғылт түске боялса топырақ орташа қышқылданған. Төмен (аз) қышқылды топырақ сары түс береді. Көк түске боялса бейтарап (орташа) қышқылды топырақ болғаны. Көкшіл жасыл түске боялса орташа қышқылдыға жуық топырақ.

2. Топырақтың қышқылдығын жергілікті жерде өсетін өсімдіктерге қарап та анықтауға болады. Өйткені табиғи ортада өсетін өсімдіктер өздеріне қажетті қышқылды топырақта жақсы өседі. Мысалы, қышқыл топырақта келесі өсімдіктер өседі: аршагүл, қазанақ, қияқ, аққылтан, сарғалдақ, бөденешөп, дала жалбызы, қырықжапырақ, жолжелкен, майдашөп, ат қымыздығы, дала қырықбуыны. Төмен (аз) қышқылды топырақта: бақша сарықалуені, дала гүлкекіресі, шалғын бедесі, есекқұрт, қалақай, иіссіз түймедақ, алабота, қоңырбас, бидайық өседі. Бейтарап (орташа) қышқылды топырақта: дала шырмауығы, көктемгі жанаргүл, ақ түйежоңышқа, бақша қалуені кездеседі. Сілтілі топырақта: дала қышасы, тегеурінгүл, көкнәр өседі. Жұмыстың бұл түрі

балаларды байқағыштыққа, өлке аумағында өсетін өсімдік түрлерін танып-білуге баулиды.

Б9 қосымшасы

Өсімдіктермен танысуға арналған жұмыстың түрлері

1. Өсімдіктердің түрлерін, басым түрлерін, атауларын анықтау.
  2. Өлшеуіш құралдардың көмегімен кейбір ағаштардың биіктігін өлшеу.
  3. Зерттеу жұмысы жүргізілетін аумақтағы орманның түрін (қарағайлы, қайыңды, теректі т.б.) және олардың жасын анықтау.
  4. Ағаштардың бейімделгіш қасиетіне көңіл аудару. Мысалы, жарыққа, ылғалға, желден қорғануға байланысты орналасуы.
  5. Кеппешөп әзірлеу үшін шөптесін өсімдіктердің түрлерін, ағаштар мен бұталардың жапырақтарын және жергілікті жерге ғана тән өсімдік түрлерін жинау (қажетті мөлшерде ғана жинауға, өсімдіктерді бостан-босқа жұлмауға үйрету). Жинаған өсімдіктерден жасалған кеппешөптерді биология, география сабақтарында қолдануға болады.
  6. Орманның топырағымен танысу.
  7. Орманның және шалғынның шаруашылық маңызын анықтау.
  8. Діңінің жуандығы әртүрлі ағаштардың көлденең кесіндісін үлкейткіш шыны арқылы бақылап, жылдық сақиналарды табу. Сақиналарды санау арқылы ағаштардың жасын анықтау. Сақиналардың жуандығын (енін) қарау арқылы (кең, тар), әр ағаштың өсуіне ықпал еткен ауа райы жағдайларын түсіндіру. Бұл бақылаулар арқылы келесі қорытындыларды жасауға болады:
    - жылына бір шеңбер түзетіндіктен, жылдық шеңберге қарап, осы белгі арқылы ағаштың жасын анықтау;
    - жылдық сақиналардың өсуінің қарқыны мен еніне түсетін жауын-шашынның мөлшері, ауа температурасы, жарық көп әсер етеді. Егер жылдық шеңбердің ені жуан болса, ол – ауа райы өсімдіктің өсуіне қолайлы жылы, жауын-шашынды жаз болғандығының белгісі. Ал тар сақиналар – ауа райы қолайсыз жылдары пайда болады;
    - жылдық сақинаның (бір сақинаның) ені ағаштың әр жағында бірдей болмауы мүмкін. Оның себептері: ағаштың жарыққа қарағандағы бағытына, діңінің өсу бұрышына, басқа ағаштармен немесе құрылыс ғимараттарымен көршілестігіне байланысты. Бұл ағаштың сақиналары жарық және ылғал жеткілікті жағында жуан болады да, көлеңке жағында жіңішкерек болады;
    - сақиналар арқылы көкжиек тұстарын да анықтауға болады: оңтүстік жағында сақина жуанырақ, ал солтүстік жағында жіңішкерек болады.
- Дереккөз: Жүнісқызы К., Әлімқұлова Р., Жұмағұлова Қ. Биология: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық – Алматы: Атамұра, 2011. - 208 б.

Кейбір дәрілік өсімдіктердің белгілері

Инжугүл. Мамыр – маусым айларында гүлдейді. Оның гүлдері иіс су жасау үшін қолданылады. Гүлдерінің спиртте ұсталған тұнбасын жүрек ауруларын емдеуге қолданады.

Қалақай (тікенді, күйдіргіш). Оның мұртшаларында құмырсқа қышқылы болады. Гүлдеу кезінде жиналған қалақайдың жапырағы діңгене (цинга) ауруына қарсы қолданылады, ал қалақайдың шырынын – өкпе ауруларына ем ретінде қолданады.

Түймедақ (дәріханалық). Ол жаз бойы гүлдейді. Иісі күшті болады. Түймедағының гүлді кәрзеңкелерін кептіріп, дәріханаға тапсырады. Оны ауруды басу үшін қолданады.

Түйежоңышқа (дәріханалық). Жаз бойы гүлдейді. Гүлінің жоғарғы жағын іріңдену кезінде теріні жұмсарту үшін қолданады.

Жусан (ащы). Тәбетті ашу үшін, сонымен қатар терінің бөртпе және мысқыл (золотуха) аурулары кезінде ішеді.

Дәрілік өсімдіктер жинау барысында, олардың тамырларын жерде қалдыр. Дәрілік өсімдіктерден өз өлкеңде көп өсетін түрлерін ғана жинауға болады.

Өсімдіктерді қорғауға байланысты ережелер

Білім алушылар өсімдіктерді қорғауға байланысты бірнеше ережені, олардың мәнін, табиғатта артық және керексіз заттар болмайтынын білулері керек:

- өзен-көлдердің жағалауында, таудың бөктерінде өсетін ағаштарды сындырма, олар топырақты бекітеді;
- ормандағы тіршілік иелеріне қамқорлықпен қара, олар бізге пайда әкеледі;
- табиғаттағы жеміс-жидекті жинау барысында ағаштар мен бұталарды сындырма, зиян келтірме;
- саңырауқұлақ жинаған кезде оның өсіміне зиян келтірмей, пышақпен кесіп ал;
- жеуге жарамайтын саңырауқұлақтарды жұлма, ол саған керек болмағанымен ормандағы тиіндерге, кірпілерге, құстарға қажет. Шыбынжұт саңырауқұлағының өзі де ағаштарға қажет, ол ағаштардың тамырын қоректендіреді.

Дәрілік өсімдіктер

Инжугүл. Мамыр – маусым айларында гүлдейді. Оның гүлдері иіс су жасау үшін қолданылады. Гүлдерінің спиртте ұсталған тұнбасын жүрек ауруларын емдеуге қолданады.

Қалақай (тікенді, күйдіргіш). Оның мұртшаларында құмырсқа қышқылы болады. Гүлдеу кезінде жиналған қалақайдың жапырағы діңгене (цинга) ауруына қарсы қолданылады, ал қалақайдың шырынын – өкпе ауруларына ем ретінде қолданады.

Түймедақ (дәріханалық). Ол жаз бойы гүлдейді. Иісі күшті болады. Түймедағының гүлді кәрзеңкелерін кептіріп, дәріханаға тапсырады. Оны ауруды басу үшін қолданады.

Түйежоңышқа (дәріханалық). Жаз бойы гүлдейді. Гүлінің жоғарғы жағын іріңдену кезінде теріні жұмсарту үшін қолданады.

Жусан (ащы). Тәбетті ашу үшін, сонымен қатар терінің бөртпе және мысқыл (золотуха) аурулары кезінде ішеді.

Дәрілік өсімдіктер жинау барысында, олардың тамырларын жерде қалдыр. Дәрілік өсімдіктерден өз өлкеңде көп өсетін түрлерін ғана жинауға болады.

Глоссарий

Ауа райы – атмосфераның жергілікті жердегі белгілі бір уақытта немесе уақыт аралығында (тәулік, ай) байқалатын құбылмалы жағдайы. Ол көбіне атмосфераның төменгі тропосфера қабатының күйімен сипаттайды.

Ауа райын бақылау болжау – адамның күнделікті тұрмысы мен шаруашылық әрекеті үшін қажет.

Әдебиет – (араб.: асыл сөз) – сөз өнері, әлеуметтік мәні бар шығармалар жиынтығы.

Бұлақ (көз, бастау, қайнар) – жер асты суларының жер бетіне (кейде су астына) өздігінен шоғырлана шығатын жері.

Географиялық орны – географиялық объектінің жер бетіне өзара қатынастағы өзге де объектілерге қарағандағы орны; объектінің табиғи және әлеуметтік-экономикалық жағдайлары және оның шектелген орналасу ерекшеліктері туралы түсінік беретін маңызды сипаттамасы.

Елді мекен – адамдардың тұрақты қонысы. Ол үй-жайлардың, кәсіпорындардың, әлеуметтік мекемелер мен ұйымдардың ғимараттар жиынтығынан тұрады және өзіне тән география атауы (топонимі) болады.

Ерекше қорғалатын аумақтар – биосфера қабатындағы экожүйелерді сақтау және қорғау мақсатында ұйымдастырылған аумақтар.

Жануарлар – тірі организмдер әлеміндегі жүруге және сезінуге бейім, органикалық қосылыстармен қоректенетін тіршілік иесі.

Жер бедері – рельеф (фр. *relief*, лат. *Relero* – көтеремін деген сөзінен шыққан) – жер бетіндегі құрлықтардың, мұхиттар мен теңіздер түбінің тілімденген пішіндерінің жиынтығы.

Климат – белгілі бір жердегі ауа райының көп жылдық режимі, яғни ауа райы жиынтығының бір ізбен өзгеріп отыруы.

Көл – теңізбен тікелей қосылмайтын құрлықтағы суға толы ойыстар.

Қар көшкіні – таудың шыңдары мен беткейлерінен төмен қарай құлаған қар массалары. Қардың құлауының себебі тау беткейлерінің қарға толып кетуінен, қар басқан алаңдардың температуралық қысылуынан қар қайтадан кристалданғанда, қар қабатының ішінде қиыршық горизонттың пайда болуынан туады.

Өлкетану – белгілі бір өңірдің табиғатын, халқын, шаруашылығын, тарихын, мәдениетін зерттеумен шұғылданатын ғылым мен мәдениет саласы; шағын аумақтың табиғатын, халқын, шаруашылығын, тарихын және мәдениетін, елді мекендерін олардың таяу төңірегімен қоса зерттеу.

Тарих – (көне грек. *ιστορία* м – сұрастыру, зерттеу) – адамзат баласының өткенін зерттейтін қоғамдық ғылым.

Табиғат ресурстары — табиғат элементтері, барлық табиғи шарттар жиынтығының бір бөлігі және қоғам мен қоғамдық өндірістің әртүрлі қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін өндірістік күштердің берілген даму

деңгейінде пайдаланылатын немесе пайдаланылуы мүмкін табиғи ортаның маңызды құрамдас бөлшектері.

Топоним – Жер бетіндегі табиғи нысаналардың жалқы атауы (мұхит, өзен, көл, тау, т.б.), сондай-ақ Жердегі адам жасаған, нақты бір аймақта тіркелген нысана атауы (қала, ауыл және түрлі елді мекен түрлері, коммуникация жолдары, т.б.).

Географиялық нысаналар – орналасу нүктесінің нақтылығымен сипатталатын, қазіргі кезеңде бар немесе бұрын болған, тұрақтанған Жердің тұтас құрылымдары құрлықтар, мұхиттар, теңіздер, аралдар, бұғаздар, тау, өзен, мұздықтар, шөл далалар мен өзге де көптеген табиғи нысаналар, сондай-ақ республикалар, өлке, қала және өзге елді мекендердің түрі, аудандар, теміржол бекеттері және т.б. осы сынды нысаналар. Географиялық нысана атаулары – географиялық нысаналарға беріледі және оларды бірінен-бірін айыру, тану үшін қызмет етеді. Терминдік мағынасы жағына топоним терминіне синонимдес болып келеді.

Гидроним – топонимнің түрі, су объектілерінің атаулары;

Ороним – топонимнің түрі, таудың, қыраттың, шоқының атаулары;
Ойконим - топонимнің түрі, елді мекендердің (ауыл, кент, қала) атаулары;

Дереккөз: Ж50 Жер-су атауларының анықтамалығы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009.- 568 бет

Г қосымшасы

Қазақстан Республикасындағы өлкетану жұмыстарының нормативтік құқықтық базасы

Тұжырымдамалық негіздердің нормативтік-құқықтық базасы:

– «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы;

– «Ғылым туралы» Қазақстан Республикасының Заңы;

– «Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы;

– «Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы;

– «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының Заңы;

– «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы;

– Қазақстан халқы Ассамблеясын дамыту тұжырымдамасы (2020 жылға дейін);

– «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы» Қазақстан Республикасының Заңы;

– Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасының туристік саласын 2023 жылға дейін дамыту тұжырымдамасы.

Тұжырымдамалық негіздердің негізіне:

– «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы;

– Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Жалпы білім беру ұйымдарына арналған жалпы білім беретін пәндердің, таңдау курстарының және факультативтердің үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы» және «Балаларға арналған қосымша білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдары қызметінің үлгілік қағидаларын бекіту туралы» бұйрықтары алынды.

Г1 қосымшасы

Өлкетану субъектілері

Өлкетану қызметінің субъектілері ретінде төмендегідей жеке және заңды тұлғалар анықталды:

– ғылыми-зерттеу мекемелері;

– республикалық және жергілікті атқару органдары, облыстық және аудандық мекемелер, ведомствоаралық топтар;

– барлық деңгейдегі және жекеменшік түріндегі білім беру ұйымдары;

– мәдениет, туризм және спорт ұйымдары мен мекемелері;

– үкіметтік емес ұйымдар;

– шығармашылық және авторлық ұжымдар;

– жеке зерттеушілер;

– тақырыптық өлкетану іс-әрекеттері және т.б.

Өлкетану мазмұнын жүзеге асыруды қамтамасыз ету үшін оның субъектілері білетін, мекеме мен ұйым қызметінің бағасына «өлкетану қызметі» индикаторын қосу ұсынылады.

Өлкетану іс-әрекетін жүргізетін, мәдени мұраны сақтайтын және қорғайтын мекемелер:

- мемлекеттік, облыстық, аудандық мұрағаттар және олардың қорлары;
- музейлер (мемлекеттік, ұлттық, мемориалдық, өлкелік, бейнелеу өнері және т.б.), музейлер қоры;
- кітапханалар (республикалық, ұлттық, облыстық, аудандық);
- көрмелер.

Г2 қосымшасы

Өлкетану нысандары

Әкімшілік, табиғи-географиялық және тарихи-географиялық белгілермен шектелген адамның өмір сүретін орны өлке өлкетанудың жергілікті (әкімшілік, географиялық, мәдени-тарихи) нысаны болып табылады. «Өлке» деген ұғым көп компонентті болғанына қарай, жеке нысандарға жататындар:

- тарих және демография (этнография, урбанистика, топонимика және т.б.);
- тіл және әдебиеті (ономастика, фольклор, әдеби шығармалар);
- мәдениет пен өнер (музыка, халық өнері, сәулет өнері);
- экономика және шаруашылық (аймақтық және салалық өнеркәсіп);
- табиғат және оның барлық компоненттері (геология, рельеф, жер қойнауының байлығы, топырақ, климат, су қоймалары, өсімдік, жаунуарлар дүниесі).

Өлкетану қызметі келесі формаларда жүзеге асырылады:

- өлкетану субъектілерінің ғылыми-зерттушілік, әдістемелік, жобалық және шығармашылық қызметі;
- жұртшылықпен байланыс, насихат пен жарнама, бұқаралық ақпарат құралдарындағы басылымдар және алға басуы;
- тарихи мұраларды зерделеу және мәдени ескерткіштерді қорғау;
- музей ісі және мұрағаттық іс;
- туризм және спорт;
- тақырыптық өлкетану қозғалыстары.

Әртүрлі ұйымдастыру формаларында балалар туризмі мен өлкетануды дамыту, өскелең ұрпақты өлкетану қызметіне тарту көптеген елдердің экономика секторының аса маңызды болып келе жатқан жалпы туристік индустрияның болашағын кеңейтуге және жетілдіруге қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, халықаралық және ішкі туризм байланыстар мен серіктестікті дамытуға көмектеседі. Халықаралық туризм бүкіл әлемде бейбітшілікті нығайтуға және халықаралық жағдайды жақсартуға жағдай жасайды. Ішкі туризм ұлттық патриотизмді дамытуға және жалпыазаматтық бірегейлікті қалыптастыруға жақсы әсер етеді.

Г3 қосымшасы

Өлкетанудың негізгі дереккөздері

– ауызша деректер (тарихи аңыздар мен әбсаналар, шежіре, қарися сөз, ескі сөз, эпостар, ертегілер, тарихи өлеңдер, халық ауыз әдебиеті, халық мақалдары мен мәтелдері және т.б.);

– тарихи-генеологиялық деректер (қазақтар шежіресі, қазақ рулары мен тайпаларының генеологиясы және олардың пайда болуымен байланысты тарихтар, ұлттың маңызды құндылығы ретінде тегінің, ата-баларының, отбасының тарихы, салт-дәстүрлері);

– бақылаулар (этнографиялық, фольклорлық, шаруашылық циклі, метеорологиялық, табиғат нысандарын, процестерін, жануарлар мен өсімдік әлемін және т.б. бақылау);

– артефактар (мәдениет бұйымдары, құрылыс іздері, ежелгі адамдардың тұрақтары, шаруашылық құралдары, тас, қола және темір бұйымдар, еңбек құралдары, қару-жарақ, керамика, зергерлік бұйымдар, белгілер және басқалар);

– өлкетанулық библиография және баспа басылымдары (жол көрсеткіш, энциклопедиялар, анықтамалықтар, бағдарламалар, оқулықтар, тарихи жазба дереккөздер, карталар, журналдар, газеттер және т.б.);

– тарих және мәдениет ескерткіштері (ғылыми, тарихи, көркем, әдеби, мәдени, мемлекеттік, ұлттық маңызы және құндылығы бар қоғамның және мемлекеттің дамуымен, өлке өмірінің тарихи оқиғаларымен, адамдардың әлеуметтік және рухани іс-әрекеттерімен байланысты шығармалар);

– әдеби дереккөздер (қазақ жазушыларының, ақындарының, әдебиетшілерінің, романшылары мен публицистерінің әдеби шығармалары);

– картографиялық деректер (атластар, мәтіндік, кестелер, сандық, графикалық, фотосуретті, аэротүсірілімдер және басқалар);

– статистикалық деректер (әкімшілік, ауыл шаруашылықтық, экономикалық, өнеркәсіптік, кәсіби, саудалық, әлеуметтік, мәдени, демографиялық, әскери, білім беру және басқалар).

ГЗ қосымшасы

Қазақстан өлкетануының этнопедагогикалық негіздері – «Қасиетті Жер-Су»

Қазақстан аумағында қоғамдық сананың бір түрі ретінде өлкетану тарихы ежелден, неолит және қола дәуірінің петроглифтерінен бастап қалыптасқан. «Аң стиліндегі» өнерде бейнеленген сақ-ғұн мәдени ескерткіштері ежелгі дүниетанудың жаңғырықтарын жеткізеді. Оларда қоршаған орта – ежелгі Қазақстанның табиғи нысандары, флорасы мен фаунасы туралы құнды ұғымдар бейнеленген.

Бұдан әрі, өлкетану дәстүрінің сабақтастығы Қазақстан тарихының түрлі кезеңдерінде жалғасады: түрік, қараханид, алтын орда – Қазақ хандығының «Ұлы Дала Елі» дәуірлері мен кезеңдері. Түріктің Күлтегін, Тоныкөк және Білге қаған жазба ескерткіштерінде түрік өркениетінің – «Қасиетті Жер-Су, Ұмай Ана», «Ергенекон», «Мәңгілік Ел» базалық идеологемасы берілген. Осы

кезеңде көшпелі шаруашылықтың, отырықшы-егіншіліктің, қала мәдениетінің тіршілік қарекеті жүйесінің ареалы қалыптасты.

Түріктің «Оғуз-нама», «Қоқыт ата кітаптары» эпикалық ескерткіштері ежелгі эпонимдер мен топонимикалық кешендерден тұрады. Әбу-Насыр Әл-Фарабидің, Жүсіп Баласағұнның және Махмуд Қашғаридың еңбектері «Туған жер», «Атажұрт», «Атамекен», «Отан» сияқты және ерте түркілік топонимикалық атаулары маңызды идеялық-теориялық және өлкетану категориялары, сондай-ақ ертедегі түріктің топонимикалық атаулары көрініс табатын тарихи-философиялық танымның даму кезеңі болып табылады.

«Диуани лұғат ат-түрік» өлкетануды түріктің тарихи ландшафты – түрік халықтары мен тілдері әлемінің картасын ғылыми тұрғыдан түсіндірудің алғашқы түрі ретінде белгілі болды. Түрік пантеондары - Арыстанбап, Қожа Ахмет Йассауи және басқа да сакральды ескерткіштер – Ұлы Дала Елі өлкетануының құнды тарихи-мәдени мұрасы. «Мәдени маңыздылығы тұрғысынан біздің Түркістан немесе Алтай - ұлттық немесе құрлықтық қана емес, жаһандық ауқымдағы құндылықтар».

Бұнда: «VI-VII ғасырлар - ерте орта ғасыр кезеңі. Бұл уақытта Еуразия құрлығында ғылымға «Орхон-Енисей жазулары» деген атаумен танылған көне түркілердің руникалық жазуы пайда болған... Бұл адамзат тарихындағы ең көне әліпбилердің бірі ретінде белгілі. V-XV ғасырларда түркі тілі Еуразия құрлығының аса ауқымды бөлігінде ұлтаралық қатынас тілі болды. Мәселен, Алтын Орданың бүкіл ресми құжаттары мен халықаралық хат-хабарлары негізінен ортағасырлық түркі тілінде жазылып келді. X ғасырдан XX ғасыр аралығында 900 жылға жуық Қазақстан аумағында араб графикасы қолданылып келгені» аталынып өткен.

Танымал ортағасырлық тарихшылар Рашид-ад-дин мен Әбілғазы Баһадүр хан түрік генеалогиясының энциклопедиясын жасады. Асан Қайғы туралы тарихи аңыз-әңгімелерде тарихи-мәдени қорық аумағы – елдің сарқылмас қоры ретінде «Құтты Қоныс-Жерұйық» идеясы бейнеленген. Қадырғали Жалаирдың еңбегінде «Алаш мыңы» қазақ тайпалар одағының аумағы айтылған, ал Мұхамед Хайдар Дулатидің шығармасында қазақ мемлекеттігі – Қазақ Хандығын құрудағы қасиетті орын боп аталып өтеді.

Қазақ хандығында Отанды – қазақ билері, батырлары мен хандарының өсиет сөздерінде айтылатын қазақтың қасиетті жерлерін қорғау дәстүрі жалғасқан. Қоғамдық сана және дүниетаным түріндегі өлкетануда, ономастикалық дәстүрлер мен фольклорлық мұраларда мыңжылдық тарихы бар қазақ тілінің бай лексикасы жатыр. Қазақ халқының бай тарихи жырлары қорында тарихи-өлкетану дереккөздерінің ауқымы сақталған. Мемлекет пен аумақтың тұтастығы идеясы Алаш идеясы мен қозғалыстарында және олардың ізін жалғастырушылар – А. Ермеков, С. Сәдуақасов, Б.Момышұлы, Ж.Ташеновтерде және т.б..

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында: «Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті

жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл - рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі» деп атап өтілді).

Қазақстан – бай рухани тарихы, кең байтақ жері бар ел. Бірақ халықтың осы бір рухани географиялық белдеуде ешқашан байланысы үзілмеген. Бүкіл тарихында қасиетті жерлердің мәдениеті мен рухани мұралары: ескерткіштер, ғимараттар, құрылыстардың маңызды көзқарас тұрғысынан желісі құрылған. Қазақстан үшін бұл аса маңызды. Ұлттық санада Ұлытау айналасындағы ескерткіштердің біріккен кешені мен Қожа Ахмет Яссауи кесенесін, Тараздың ежелгі ескерткіштері мен Бекет-Ата мазарын, Шығыс Қазақстанның ежелгі кешендері мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыру маңызды. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің, белгілі бір құндылықтарының, мәдени символдарының, өзіндік дара ұлттық символикасының мызғымас негізін құрайды.

Қазіргі Қазақстанның өлкетануы тарихи ата қонысты – Алтай-Ертіс, Жетісу, Сарыарқа, Маңғыстау, Сыр, Еділ-Жайықтың қасиетті аумақтарын қамтиды.

XX ғасырда өлкетанушылық зерттеулердің дереккөз, әдіснамалық және әдістемелік базасы күшейтілген еді.

Қазақстанның қазіргі замандағы өлкетануын дамытуда қолда бар этнопедагогикалық және тарихи тәжірибелерге сүйену, мәдени-идеологиялық және рухани сабақтастықты сақтау негізгі басымдық болып табылады.

Г4 қосымшасы

Қазақстанның жалпыұлттық маңызы бар қасиетті орындары

Маңызды рухани, саяси, тарихи және мәдени оқиғалармен байланысты Қазақстанның ерекше құрметтелетін тарихи-мәдени мұра ескерткіштері және табиғи-тарихи ландшафтары Қазақстандағы жалпы ұлттық маңызы бар қасиетті нысандар болып табылады.

Қазақстанның қасиетті ескерткіштері мемлекеттік деңгейде жалпы ұлттық мағынаға ие және қазақ халқы үшін өте құнды болып келеді де азаматтық, қаһармандық ерліктерінің, бірлігінің және қайта жаңғыруының, ұлттық жадының нышаны болып табылады.

Олардың қатарына төмендегі қасиетті нысандар жатады:

– ата-бабаларымыздың мифологиялық әлем көрінісінде ерекше қадірленетін және Жер мен Су құнарлығы нысандарымен байланысты атаулары аңызға айналған Қазақстанның қайталанбас экоортасының бірегей үңгір, тау, орман, бұлақтары мен өзендері сияқты табиғат ескерткіштері;

– ежелгі адамдардың көне қоныс орындары, ежелгі мәдениет іздері қалған, петроглифтер, көне қалалар мен қала орындары, бекіністер, егіндіктер мен жайылмалы жерлер, қорықтар, арықтар мен керуен жолдары сияқты археологиялық ескерткіштер;

– арғы түріктік, жалпы түркілік тұтастық кезеңдерден бастап, Қазақ хандығы заманынан XX ғасырға дейінгі уақытта өмір сүріп, *әулие* феноменімен

байланысқан ежелгі және ортағасырлық бірегей тұлғалар туралы аңыздар қалыптасқан орындар, зиярат етілетін діни және ғибадат объектілері;

– қазақ халқының белгілі саяси және мемлекет қайраткерлері болған билер, батырлар, хандар және мемлекеттіліктің, мәдениеттің, ғылым және білімнің дамуына үлес қосқан молда, ишан, ақын, ғұламалардың, ағартушылардың есімдерімен байланысты қасиетті нысандар;

– қазақ халқының бірлігінің нышаны болып танылатын қазақ билері мен хандарының ордалары орналасқан жерлер; қазақ даласының тарихында орын алған ашаршылық сияқты қайғылы кезеңдерге байланысты, басқыншылармен соғыс болған жерлер, қазақ халқының ұлт азаттық қозғалысының орындары болып табылатын қасиетті нысандар.

Г5 қосымшасы

Өлкетану жұмыстарын ресурстық қамтамасыз ету

Қазақстан Республикасында өлкетану қызметінің ресурстық қамтамасыз етілуі бойынша міндеттерді жүзеге асыру үшін:

– кіріктірілген электронды карталармен және онлайн-картографиялық сервистермен өлкетану нысандарының бірыңғай ұлттық кадастрын әзірлеу;

– жергілікті ұйымдардың, мекемелердің, кәсіпорындардың, кітапханалардың анықтамалық-ақпараттық қызметін ұйымдастыру (сайттар, электронды оқулықтар, кітаптар, бейнеэкскурсиялар);

– қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде және қажеттілік туындаса, мақсатты аудиторияға қажетті тілде, Қазақстанның әдет-ғұрып және мәдени орындары бойынша ақпараттық-анықтамалық материалдар, жолнұсқасын әзірлеу және басып шығару;

– туристік және экскурсия бағыттарының, экологиялық троптардың танымдық ұлттық жүйесін әзірлеу;

– Қазақстанның қасиетті мәдени-тарихи нысандар орналасқан аумақтарға «мәдени-тарихи қорықтық аймақ» (ұлттық табиғат саябақтары үлгісінде) статусын беру мәселесін қарастыру (Түркістан, Ұлытау, Көкшетау және басқалары);

– электронды бұқаралық ақпарат құралдарында тарату үшін өлкетану контентін толтыру бойынша үздіксіз қызметін қамтамасыз ету;

– Қазақстан Республикасының көптеген аудиторияларын қамту мақсатында өлкетану ақпаратын тарату үшін телеарналарда эфирге шығаратын уақыт бөлу;

– өлкетану туралы ақпарат беру мақсатында қолданыстағы оператор байланыстары үшін көпқызметті қосымшалар құру.

Өлкетану туралы білімдерін кеңейту, балалар мен ересектердің бойында патриотизмді тәрбиелеу үшін:

– білім мазмұнының жаңартылған принциптерін ескере отырып, өлкетану жұмыстарының ғылыми-әдістемелік негіздерін және оқу-әдістемелік құралдарын әзірлеу;

– бастауыш, негізгі және жалпы орта білім берудің жалпы білім беретін пәндері бойынша үлгілік оқу жоспарларына өлкетану контентінің басым бөлігіне тиісті өзгерістер енгізу;

– оқу үдерісіне өлкетану бағыты бойынша оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарын енгізу (оқу пәні бойынша өлкенің жалпы және өзіне тән ерекшеліктерін көрсететін жүйелі түрде таңдалған ғылыми, әдеби және көркемдік, географиялық, тарихи, этномәдени және басқа да материалдар немесе олардың көріністері, көрнекі-иллюстрациялық материалдары бар оқу-танымдық басылымдар);

– «Өлкетану» бойынша оқулықтарға электрондық қосымша әзірлеу. Оқу құралына қосымша материалдар қосу мақсатында, білім беру үдерісінің оқу құралы білім алушылардың танымдық қызығушылықтарын арттыруы мен нәтижелілігі электрондық өтінім және ақпараттық білім беру ресурстарымен бірге жүреді. Электрондық өтінімнің мазмұнына білімді бақылау функциясын жүзеге асыратын демонстрациялық материалдар (мультимедиялық кешендер, 3D демонстрациялар, аудио-видеоматериалдар, виртуалды лабораториялар мен экспедициялар практикумдар мен үлгілері) және тесттер кіреді. Электрондық өтінімде ұсынылған материалдар оқу құралының негізгі материалдарын қайталамауы тиіс;

– өлкелік білім беру интерактивті формаларын табысты ұйымдастыруда, келісілген меморандум аясында аймақтық білім беру ұйымдары жергілікті ресурстарды пайдалана алу үшін ынтымақтастық туралы жалпы жоспарлар қалыптастыру;

– білім мазмұнының жаңартылған принципі ескере отырып, оқытуда және өлкетанулық жұмыста қолдану мақсатында ғылыми-әдістемелік негізделген жалпыұлттық сипаттағы Қазақстанның өлкетануы бойынша Хрестоматия әзірлеуді және басып шығаруды ұсыну;

– білім беру ұйымдарына жергілікті жер әкімдіктерінің құрылымдарымен бірлесе отырып сабақтарды өлкетанулық қызмет нысандарында өткізуді ұсыну;

– арнайы өлкетану сайттарында, мысалы «Рухани жаңғыру» <http://ruh.kz/kz/tugan-zher> сайтында оқырмандық, аудио және видео сервистер әзірлеу, объективтілік принциптері, жүйелілік және үздіксіздікті негізге ала отырып, олардың жұмысын жүргізу;

– анимациялық және танымдық фильмдер, сондай-ақ өлкетану бойынша жергілікті контентті көбейту мақсатында жарнамалық өнімдер түсіру;

– өлкетану қызметінің субъектілеріне, жергілікті ресурстарды пайдалана отырып, онлайн сабақтарын әзірлеп, өткізу;

– өлкетану қызметінің субъектілеріне, мәдениет және өнер саласында шығармашылық музыкалық, драмалық, ақындық, бейнелеу, сәндік және, жарыстар, көрмелер, шығармашылық отырғызулар мен онкүндіктер, сайыстар, Дельфий ойындары, фестивальдар нысанында өлкетану пәндерінен басқа да арт-жобалар жасау;

– өлкетану қызметінің субъектілеріне, туризм және спорт саласында Қазақстан халқының ұлттық спорт түрлерінің жаңғыруы мен танымалдылығы

бойынша жалпыйаймақтық, облыстық және аудандық, қалалық ұлттық маңызы бар жобалар жасау;

– өлкетану қызметінің субъектілеріне, қоғамдық келісім және зайырлылықтың қалыптасуы саласында Қазақстанда зайырлылық нормасын нығайтуда мәдениетаралық қатынастарды үйлестіруге бағытталған іс-шаралар циклін әзірлеу;

– Қазақстанның ірі қалаларындағы мұражай мекемелеріне жаңа заманауи технологияларды пайдалана отырып, өлкетану туралы (мысалы, «Балапан еліне саяхат») бірыңғай ұлттық интерактивті балалар мәдени-білім беру жобасы-порталын құру:

– 3D, 5D, 7D форматы (мысалы, 3D Skin and Bones);

– медиа қабат;

– «тірі» интерактивті мультимедиялық кітаптар.

– аудио орнату (аудиогид, аудиоэтикетка-құлаққаптар);

– бейнежазбалар, голографиялық терезелер;

– мультитач (Multitouch);

– VR мобильді дулыға;

– сенсорлы киосктер;

– республикалық және аймақтық өлкетану қоғамдық, балалар мен жастар қозғалысы экспедиция, жасақтар, слеттер (мысалы, «Атамекен» республикалық туристік-өлкетанулық экспедициясы, Республикалық оқушылар мен жастар туристік экспедициясы «Менің Отаным – Қазақстан» («Менің Отаным – Қазақстан») және тағы басқа.

Г6 қосымшасы

Өлкетану ілімінің қоғамда танылуы мен насихатталуы

Өлкетанудың танылуы төмендегілер арқылы жүзеге асады:

– негізгі орта білім беру, ТжКББ, жоғары оқу орындарына арналған кіріктірілген оқу бағдарламаларын әзірлеу;

– бірегей табиғи кешендер, тарих және мәдениет ескерткіштерін қоса алғанда, өлкетану қызметінде жергілікті субъекттер мен объекттер мүмкіндіктерін пайдалану;

– өлкетану қызметінде тікелей жүзеге асырылмайтын физикалық және заңды тұлғалардың байланысты ұйымдарын тарту;

– «География» ғылымы туралы ілімді және көп шоғырланған тұрғындар арасында табиғат, қоғам, мәдениет туралы байланысты ғылымдарды кеңінен тарату;

– Қазақстан Республикасында эко-туризмді дамыту;

– өлкетану қызметін жандандыру (экскурсиялар, экспедициялар, сапарлар, туристік маршруттар, көрмелерге бару т. б.).

Бұл, өлкені зерттеу барысында жүйелеу, өлкетану ілімін насихаттауға және Қазақстан тұрғындарының азаматтық санасының қалыптасуына өз үлесін қосуға септігін тигізеді.

Өлкетанудың күрделі ұйымдастырушылық және әдістемелік тапсырмалары жоғары білікті педагог мамандар, нұсқаушылар, әдіскерлер мен

басқа да өлкетану саласына тартылатын мамандар арқылы шешіліп отырады. Осыған байланысты, республиканың жоғары оқу орындарында факультеттер немесе тиісті кадрларды даярлайтын мамандықтар ашу қажет.

Өлкетану жұмысында табысты тәжірибені насихаттау мақсатында кітапхана қызметінің барлық формалары түрлері мен әдістері пайдаланылады (көрмелер, ауызша журналдар, оқырман пікірлері, кешкі пікірталастар және т. б.). Өлкетану тарихын насихаттау жұмыстарын ұйымдастыруда халыққа кітапханалық қызмет көрсетудің барлық артықшылықтары іске асырылады. Кітапханалар көрмелер ұйымдастыру жұмыстарында оның қатысушыларын біріктіретін, өз өлкесі туралы және өлкетану әдебиетін насихаттау, туған қаласы мен аудандары туралы мақалалар жинау, баспа қызметі арқылы өлкетану ресурстарын жүзеге асыру, өлкетану әдебиеті фондын қалыптастыруда іздеу және зерттеу қызметі қызметінің орталығы болып табылады.

Тарихи-өлкетанулық және туристік-өлкетанулық қызмет – меншікті тарихи және географиялық білімді кеңейту жолындағы шынайы мүмкіндік. Туристік-өлкетанулық жұмыстардың басты бағыттары:

- ғылыми-ізденіс (жинақтау, талдау, жіктеу, каталогтау);
- білім беру қызметі (оқыту, тренингтер және басқалар);
- мәдени-сауықтыру іс-шаралары;
- ақпараттық білім беру қызметі.

Туристік-өлкетанулық және экологиялық қызмет, қызметтің әртүрлі үлгідегі барлық болуы ықтимал түрлерін: танымдық, еңбек, спорттық, зерттеу, оқу-кәсіптік, ойын, коммуникативтік сонымен қатар, туған жерінің бай мәдени мұраларын, ескерткіштерін, құжаттық материалдарын сақтау, зерттеу және насихаттауды қамтитын болғандықтан, кеңінен кіріктірілуімен ерекшеленеді.

Оның құрамына келесілер кіреді:

– «Балалардың туған өлкесі туралы суреттері мен қолдан жасалған бұйымдары», «Оқушылар мен студенттердің ғылыми жобалары», «Туған өлке туралы жыл кітабы», «Этнографиялық зерттеу және хат» және тағы да басқа конкурстар ұйымдастыру;

– бұқараттық ақпарат құралдары арқылы отандық және шетелдік өлкетанушылардың артықшылықтарын насихаттау; семинарлар, ғылыми-практикалық конференциялар ұйымдастырып өткізу;

– азаматтарды өлке тарихымен таныстыру мақсатында жүргізілетін көрмелер, лекциялар, тематикалық және әдебиеттік кештер, өлкетану үйірмелері, конференциялар, оқу, фестивальдар, конкурстар, экспедициялар.

Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары туралы оқуға ұсынылатын әдебиеттер

Р/с	Өңірлік қасиетті нысандар	Оқуға ұсынылатын әдебиеттер мен мақалалар (авторы, атауы)
<i>Астана қаласы</i>		
1	Күйгенжар мекені – Өз Тәуке ханның ордасы	Артықбаев Ж. Өз Тәуке ханның Күйгенжардағы ордасы // «Астана ақшамы», 29.11.2017.
2	Бұрынғы мұсылман мектебі.	
3	Мұсылман жастарына арналған Баймұхамбет Қосшығұловтың мектебі	Дубицкий А.Ф. Где течет Ишим. – Алма-Ата: Казахстан, 1962.
4	Константин-Елена шіркеуі	Дубицкий А.Ф. Пройдемся по улицам Целинограда. – Целиноград, 1990.
5	«Жасыл» мешіт қоршауы	Кабульдинов З.Е. История Астаны. – Алматы, 2007.
6	Қалалық басқарма ғимараты (М.Горький атындағы орыс драма театрының әкімшілік ғимараты	Маргулан А.Х., Акишев К.А., Оразбаев А.М., Кадырбаев М.К. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1996.
7	Көпес Матвей Кубриннің үйі	
<i>Алматы қаласы</i>		
1	Медеу шатқалы	Қойгелдиев М. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы, 1993. Алматы тарихы / И.Н.Тасмағамбетов, К.М. Байпақов, М.Қ. Әбусейтова, А.К. Ақышев, Н.А. Атығаев, Е.К. Әуезов, Е.Ж. Уәлиханов, А.А. Ғалиев, А.А. Горячев, А.М. Камышев. – Алматы: Толағай, 2006. Шойбеков Ү. Жұт. – Алматы: Жалын. 1990. https://alashainasy.kz/society/medeu-pusyirmanulyinyin-esm-el-esnde-106202/ Думан Анаш. Алматы, Медеу бай һәм оның ұрпақтары // «Алматы ақшамы», №129, 25-қазан, 2012 ж.
2	Көктөбе	
3	Шымбұлақ	
4	Верный бөбектер үйінің ғимараты (қазіргі Алматы музейі)	
5	1931-1933 жылдардағы ашаршылық құрбандарына арналған ескерткіш	
6	Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының ғимараты	
7	Орталық және Кенсай зираты – көрнекті қоғам қайраткерлері мен танымал тұлғалар жерленген жер	
8	Кеңсай зираты	
9	Мұхтар Әуезовтың музей-үйі	
10	Дінмұхамед Қонаевтың музей-үйі	
<i>Ақмола облысы</i>		
1	Бөгенбай батырдың атымен байланысты кешен «жерленген жері, стелласы, тарихи музейі	Алпысбес М. Әздембай сал. Бұқар жырау. Энциклопедия. – Алматы, 2013. Бағысов Б. Монтай батырдың жетінші ұрпағы Тоғай және Айдос Әбутәліповтің жазған деректері. Байбосын С. Ерейментау. 1-том. – Астана: Фолиант, 2009. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. Бектұров Ж. Енеден ерте айрылған төл секілді. – Алматы: Қазақстан. 2002. Бөкешев М. Дала мен қала ескерткіштері. –
2	Үмбетей жырау жерленген жер	
3	Сакқұлақ би кесенесі	
4	Абылай ханның Қызыл ағашы	
5	Уәли хан кесенесі	
6	Қаныкей мазары	
7	Әліптомар қажы мазары	
8	Ақ Еділ қажы мазары	
9	Біржан сал кешені	
10	Балуан Шолақ кешені	

11	Иманжүсіп Құтпанұлына орнатылған белгі	Астана: Дәме, 2017.
12	Батыр Киікбай Байғараұлы жерленген жер	Жансүгіров І. Құлагер. Поэмалар мен өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1994.
13	Бөгенбай би кесенесі	Кенесарыұлы А. Кенесары және Сыздық сұлтандар. – Алматы: Жалын, 1992.
14	Батыр Қосағалы Төлекұлы кесенесі	Құтпанов И. Ай, заман-ай, заман-ай... бес ғасыр жырлайды. 2-т. – Алматы, 1991.
15	Бектемір сопы кесенесі	Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу: тарихи-мемуарлық роман. 4-басылым. – Алматы: Жазушы, 1977.
16	Паң Нұрмағанбет кесенесі	Қажыбаев Т. Қазыналы қарттарым // «Көкшетау» газеті, 13.01.1994.
17	Қызылтам (Ахмет) кесенесі	Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001.
18	Балқадиша жерленген жер	Жубанов А. Соловей столетий: Очерки о народных композиторах и певцах. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002.
19	Ақансерінің ғашығы Ақтоты жерленген жер	Ақмола. Энциклопедия. – А.: Атамұра, 1995. – 400 б.
20	Дүйсен би жерленген жер	Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы, 1987.
21	Монтай батыр жерленген жер	Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – А.: Жазушы, 1985. – 367 б.
22	Асат би Алпысұлы жерленген жер	Мұқанов С. Халық мұрасы (таризтық және этнографиялық шолу). А.: Қазақстан, 1974. – 235 б.
23	Қылышбай әулие жерленген жер	
24	«Қос бейіт» кесенесі	
25	Қазы батыр жерленген жер	
26	Өрес ханым жерленген жер	
27	Қалақ батыр жерленген жер	
28	Тіржан қажы жерленген жер	
29	«Айдаһар үңгірі» тауы	
30	Әздембай сал Көтербайұлы жерленген жер	
31	Мария Жагорқызы жерленген жер	
32	Нияз би кесенесі	
33	Едіге би Төлебайұлы мазары	
Алматы облысы		
1	Қора шатқалы	Алшабаев Ә. Ата қонысым – құт мекенім. – Талдықорған: Офсет, 2002.
2	Жаманты (Арасан) бұлағы	Андас Қ. Жерұйық менек. Алматы облысының мәдениеті мен өнері. – Алматы: Таймс, 2014.
3	Тұздықкөл көлі (Рай апа)	Ахмет Ә., Қабышева У. Базарбай Мәметов – Алашорда министрі. – Алматы: Самара-Принт, 2013.
4	Шыңғысханның тұрағы	Ахмет Ә. Уәйіс. – Талдықорған: Офсет. 2007.
5	Ешкіөлмес петроглифтері	Ахметов Ә., Жансегіров Т., Мейірбеков М. тыңда, тарих, бізді. – Алматы: Самара-Принт, 2013.
6	«Бесшатыр» қорымы	Әлдібаев Н. Айтыстың алдаспаны – ақын Сара // «Егемен Қазақстан» газеті. 02.03.2017.
7	Талғар қалашығы	Әлдібаев Н. Асыл туған нәсілдің үлгі тұтар ісі бар // «Егемен Қазақстан» газеті. 17.10. 2015.
8	Қарамерген қалашығы	Байжұманова З. Киелі, қасиетті «Найзатапқан» // «Парасат», №11, 2015.
9	Әулиеағаш	Бегалин С. Жамбыл. Өмірбаяндық хикаят. – Алматы: Жалын, 1996.
10	Найзатапқан бұлағы	Бейсенбекұлы Д. Кереметі көп киелі ағаш // on.kz. 08.08.2011.
11	Көтен әулие кесенесі	Бектемірова Н. Көгілдір Көксу – атамекенім //
12	Түктібай әулие кесенесі	
13	Құлжабай әулие Тайсарыұлы мазары	
14	Смағұл қажы жерленген жер	
15	Үлпілдек Дарабоз ана жерленген жер	
16	Қарымбай әулие кесенесі	
17	Әбіш ата мен Әлжан ана кесенесі	
18	Байтулақ батыр кесенесі	
19	Ескелді би кесенесі	
20	Балпық би кесенесі	
21	Жолбарыс батыр кесенесі	

22	Айту би кесенесі	«Қазақстан-заман» газеті, 22.08. 2017.
23	Мықтыбек батыр кесенесі	Биболов С. Ескелді би – даналақтың дариясы //
24	Тәнеке батыр жерленген жер	«Қазақстан-заман» газеті, 30.08.2017.
25	Әлмерек баба кесенесі	Дарабоз ана. Қазақ тарихындағы әйелдер //
26	Есім Төре кесенесі	bilimdiler.kz/
27	Сарыбай би жерленген жер	Достоевскиймен еркін сөйлескен Тезек төре //
28	Қараш би кесенесі	«Қазақ әдебиеті» газеті, 06.11.2015.
29	Қоғыл әулие, «Сөк төре» кесенелері	Зиялыларды баптаған Мамания мектебі //
30	Батыр Бөлек Тасыбайұлы кесенесі	baq.kz, 03.02.2012.
31	Жәлменде би Байшығаұлы жерленген жер	Қараман Қ. Қаратал – әулие, би, батырлар мекені. – Алматы: Таймас, 2014.
32	Ақын Сүйінбайұлы Аронұлы кесенесі	Мұхаметшин С. Туған елім – тұғырым. – Алматы: Арсы, 2006.
33	Ақын Бақтыбай Жолбарысұлы жерленген жер	Тауасарұлы Қ. Түп тұқияңнан өзіме шейін. – Алматы: Жалын, 1993.
34	Тезек Төре қонысы	Юсупов Ғ. Қарымбай әулиенің қасиеті өзенді теріс ағызумен шектелмейді // Alashainasy.kz.
35	Ақын Сара кесенесі	24.12.2015.
36	Мамания мектебі	
37	Орыс православиелік шіркеуі	
38	Алаш зиялысы барлыбек Сыртанов жерленген жер	
39	Алаш зиялысы Базарбай Мәметов кесенесі	
Ақтөбе облысы		
1	Бекқұл би кесенесі	Құлтаев Б. Бекқұл баба бүгінгі ұрпақ жадында // «Ақтөбе» газеті, 2011.
2	1930-1950жж. саяси қуғын-сүргін құрбандарына орнатылған «Түйетөбедегі» ескерткіш	Төреханов Т. Қанмен жазылған тағдырлар. – Алматы. 1999.
3	Шәкен ишан мешіті	Төреханов Т. Кісенделген дала. – Алматы, 2003.
4	Былшық би кесенесі	Былшық би билігі // «Ақтөбе» газеті, 2015.
5	Асан қожа әулие жерленген жер	Абдолла хазірет және Көк мешіт // «Ақтөбе» газеті, 2011.
6	Абдолла хазіреттің Көк мешіті	Абдолла хазіреттің Көк мешіті // «Алтын орда» газеті, 2005.
7	Батыр Бақтыбай Төлесұлы кесенесі	Әлдібаев О. Ұран Бақтыбай. – Шалқар, 2015.
8	Дәуімшар батыр жерленген жер	Самашев З., Оңғар А., Қиясбек Ғ. Қызылүйік археологиялық аймағындағы зерттеулердің қысқаша есебі. – Алматы, 2009.
9	Қазалүйік ғибадатханасы	Самашев З., Оңғар А., Қиясбек Ғ., Оралбай Е. Қызылүйік ғибадатханасы. – Алматы, 2011.
10	Сүндет кесенесі	Бисен хазірет // «Ана тілі» газеті, 2002.
11	Қызылтам мазары	Бисен хазіреттен қалған жазба // «Ақтөбе» газеті, 2014.
12	Нұрпейіс хазірет мешіті	Алмат сардар және оның ұрпақтары // «Ақтөбе» газеті, 2012.
13	Бисен хазірет мешіті	Әжіғали С. Ескерткіш – ел тарихы. – Ақтөбе, 1992.
14	Батыр Дербісәлі Қиғылықұлы кесенесі	Бактыгерейұлы С. Ойыл. – Ақтөбе, 2009.
15	Батыр Көтібар Бәсенұлы кесенесі	Жәрмеңкесі Ойылдың аз ғана күн... // «Ақтөбе»
16	Жәлімбет батыр кесенесі	
17	Қарағұл би кесенесі	
18	Көк мешіт	
19	Төлеубұлақ петроглифтері	
20	Керуен сарай	
21	Ойыл мешіті	
22	Ботакөз батыр мешіті	
23	Темір мешіті	

24	Мәулімберді әулие мешіті	газеті, 2017.
25	Айдарлыаша геологиялық қимасы	Ілиясова Р. Арулар – аналар, даналар. – Алматы, 2003.
26	Балғасын мешіті	Райымбергенов А. Қазанғап Ақжелең. – Алматы, 1984.
27	Күйші Қазанғап Тілепбергенұлы мазары	Төлепбергени Т. Аянбай жаумен алысқан. – Ақтөбе, 2005.
28	Алмат Сардар Тобабергенұлы мазары	Жау бүйректен жан қалмас // «Аа тілі» газеті, 2011.
29	Дүйсенбі ахун мешіті	Кемешов М. Тарихы терең темір. – Ақтөбе, 2010.
30	Жаныс би кесенесі	Шалқар энциклопедиясы. – Шалқар, 2009.
31	Исатай хазірет мешіті	
32	Мәні әулие қорымы	
33	Сәмет батыр кесенесі	
34	Батыр Арыстан Тінәліұлы кесенесі	
Атырау облысы		
1	Индер тұзды көлі	Дияров М.Д., Калочева В.П., Мещеряков С.В. Природные богатства Индера и их использование. – Алма-Ата, 1981.
2	Кененбай үңгірі	Нартайұлы Қ. Дүйсеке ата мешіті // «Кең Жылой», №9, 2009.
3	Ақтөбе-Лаэти қалашығы	Атырау: Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 2000.
4	Қорғанша қалашығы	Атырау өңірінің археологиялық ескерткіштері. Жауапты Ғ.А. Искаков.- Атырау, 2010.
5	Алып ана қорымы	Атырау облысы тарихи-өлкетану археологиялық және этнографиялық коллекциясы. Атырау: «Ағатай» баспасы.- 2009.
6	Мәтенқожа әулие мазары	Қазбек Құттымұратұлы. Жұбан молла. – «Арыс» баспасы.
7	Бөкен би кесенесі	Әлімгерейұлы Ө. Үстірт пен Үйшік, Азау арасы: өлкетанушы жазбалары – Алматы: «Абзал Ай» баспасы, 2018.
8	Ақын Шернияз Жарылғасұлы кесенесі	Байбақты әулие [Мәтін]/ Ұзақбаев Б. // Ана тілі. – 2011.
9	Байбақты әулие Қармысұлы кесенесі	С.Е.Ажигали. «Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии»: Алматы, 2002.
10	Ақын Бала Ораз Өтебайұлы мазары	Бәйтеректің бір бұтағы Бөкен би. // baq.kz, 06.09.2012.
11	Ақын Мұрат Мөңкеұлы кесенесі	
12	Сұлтануәйіс әулие Ыбырайұлы мазары	
13	Әулие Сары ата (Есмағамбет Тулымұлы Досмағамбетов) мазары	
14	Ақын Ығылман Шөреков жерленген жер	
15	Әулие Зейнеден Құрасұлы кесенесі	
16	Алтын қорымы	
17	Дүйсеке ата қорымы	
18	Жұбан кесенесі	
19	Әжібай би Болпашұлы кесенесі	
20	Оңай ата кесенесі	
Батыс Қазақстан облысы		
1	Ешкі тауы	Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2010 жыл.
2	Шалқар көлі	Шалқар көлі өзімізге шағалалы көк теңіз ... // «Ақтөбе» газеті, 22.05.2014.
3	Аққұм кешені	Ақбай Ж. Ерен Ер Сырым. – 2002.
4	Торатбасы тауы	Әбілқайыр С. Құныскерейдің соңғы сәті // Dana.kaz. №8(9). 2013.
5	Қыземшек тауы	Ноқтаға басы сыймаған Құныскерей // Dana.kaz. №8(9). 2013.
6	Шоқай батырдың Шоқайтерегі	Спан А. Құныскерейдің соңғы сәті // Dana.kaz.
7	Қыз әулие сарқырамасы	
8	Құныскерей үңгірі	
9	Айдар сор	
10	Айдана қыраты	

11	«Қырық оба» кешені	№8(9). 2013.
12	Сегізсай (Лебедевка) қорған кешені	Аллааярұлы Ж. Үкі би және оның заманы // Dana.kaz. №1. 2016.
13	Жалпақтал қалашығы	Ғайсағали С. Сүгір жыраудың құлпытасы табылды // Dana.kaz. №6(29). 2016.
14	Қожантай қажы мешіті	Ғайнеденұлы З. Тастөбе соғысы. – Орал, 2004.
15	Жарман хазірет мешіті	Есмағамбетов К. Исатай батыр бейіті: аңыз бен ақиқат // «Қазақ әдебиеті» газеті, 27.01.2012.
16	Батыр Дәуқара Қарақожаұлы жерленген жер	Жеңіске жер алған Жетпіс палуан // Dana.kaz. №7(8). 2013.
17	Батыр Байбарақ Құдайқұлұлы кесенесі	Кежебекқызы А. Қолбасшы Қоске әулие. – Алматы, 2006.
18	Батыр Тіленші Бөкенбайұлы жерленген жер	Рабаева Я. Жолбарыс батыр туралы деректер бар // Бөрлі жаршысы. №23(2119). 2017.
19	Батыр Тайлақ Мәметайұлы жерленген жер	Сатай батыр Кенжеғараұлы // Dana.kaz. №9(10). 2013.
20	Үкі би кесенесі	Исмурзин Ж.А. Мінді Науша атына-ай... // Dana.kaz. №10(11). 2013.
21	Айшуақ хан жерленген жер	Құттымұратұлы Қ. Байбақтыда Наушадай батыр өткен // Dana.kaz. №6(7). 2013.
22	Жантөре хан жерленген жер	Хасанов Қ. Қос батырдың хикаясы. – Алматы: Зерде, 2000.
23	Батыр Қоске кесенесі	Хасанов Қ. Ескірмейтін есімдер. – Орал: Полиграфсервис, 2008.
24	Саудабай би Көккөзұлы жерленген жер	Менің кіші Отаным: Сырым ауданының жер-су атаулары және тарихи орындары жайлы анықтамалық кітап. – Орал: Шұғыла Принт, 2015.
25	Қаратау би Өмірзақұлы кесенесі	Құттымұратұлы Қ. Тарихың терең неткен, туған өлкем! // «Айна» газеті. №22, 03.05.2010.
26	Қазы би Сырымұлы жерленген жер	Нұрымбетов Е.Ш., Мәулетова С.А., Сертеков Н.О. Ақжайық өңірінің музыкалық фольклоры III томдық. I том. (Қаратөбе Сырым аудандары) -- Алматы: Исламнур, 2005. – 184 б.
27	Батыр Сатай Кенжеғараұлы жерленген жер	
28	Батыр Науша Қаржауұлы жерленген жер	
29	Омар би Қазыұлы жерленген жер	
30	Батыр Жолбарыс Торыұлы жерленген жер	
31	Ұзақ күйші кесенесі	
32	Малтахан би кесенесі	
33	Сүгір жырау Мырзалыұлы жерленген жер	
34	Күйші Мұхит Мерәліұлы кесенесі	
35	Ақын Шәңгерей Бөкеев жерленген жер	
36	Күйші Мәмен Мұратұлы кесенесі	
37	Сырым шыққан төбе	
38	Тастөбе шайқасы болған жер	
39	Хан тоғайы	
Жамбыл облысы		
1	Әулиебастау қалашығы мен бұлағы	Нұржекеев Б. Өзендер өрнектеген өлке. – Алматы: Жалын, 1987. – 228 бет
2	Қарасай петроглифтері	Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Байзақ ауданы. – Алматы, 2010. – 204 б.
3	Жетітөбе қорымы	Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Жамбыл ауданы. – Алматы, 2010. – 212 б.
4	Ерте ислам дәуірінің мешіті және оған қосалқы салынған керуен сарайы	Самашев З. Петроглифы Қазақстана. - Алматы:Өнер, 2006. - 200 с.
5	Ақкесене бекінісі	
6	«Қазақ хандығы» монументі	
7	Қозыбасы – Қазақ хандығының туы тігілген жер	

8	Қостөбе қалашығы	Лерх И.П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. – СПб., 1870. – С. 10, 28-29. Әбдіров М. Кенесары және қазақтар. – Алматы, 1993. Бекмаханов Е. Кенесары Қасымов бастаған азаттық қозғалысы. Кенесары көтерілісінің қозғаушы күштері // Е. Бекмаханов, Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40-жылдарында. – Алматы, 1994. Елеуов М. Шу мен Талас өңірлерінің тарихи-мекендік аңыздары // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. №9, 1998. Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Тараз қаласы. – Алматы, 2014. Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Т.Рысқұлов ауданы. – Алматы, 2011. Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Шу ауданы. – Алматы, 2012.	
9	Меркі қалашығы		
10	Аспара қалашығы		
11	Құлан қалашығы		
12	Өрнек қалашығы		
13	Ақтөбе (Степнинское) қалашығы		
14	Бектөбе қалашығы		
15	Құралай сұлу кесенесі		
16	Абдолла ишан мешіті		
17	Қарақожа мешіті		
18	Кенесары хан мемориалы		
19	Шоқай датқа кесенесі		
20	Сыпатай батыр кесенесі		
21	Ықылас Дүкенұлы жерленген жері және мемориалы		
22	Саңырақ батыр кесенесі		
23	Биназар батыр кесенесі		
24	«Момыш бұлағы» (Б.Момышұлының туған жері)		
25	Бөлігірік шешен кесенесі		
26	Өтеген батыр кесенесі		
27	Көшек батыр кесенесі		
Қарағанды облысы			
1	Қарқаралы тауы		Айбын. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. Аршабеков Т.Т., Жакин М.С., Жұмабеков Ж.А. Қарқаралы-Ақтоғай елді мекендерінің жер-су атаулары. – Қарағанды: Арко, 2002. Аршабеков Т.Т., Қожахмет М., Ісләмұлы І. Жер жаннаты – Жаңаарқа. – Қарағанды: Гласир, 2010. Аршабеков Т.Т., Жұмабеков Ж.А., Төлеуов Т.С. Ұлытау-Нұра тарихи-мәдени ескерткіштері. – Қарағанды: Гласир, 2007. Аршабеков Т.Т., Жакин М.С., Жұмабеков Ж.А. Қарағанды облысының топонимикалық картасы: Ақтоғай, Қарқаралы аудандарындағы елді мекендер мен жер-су атауларының тарихи негіздемесі. – Қарағанды: АРКО, 2005. Аршабеков Т.Т. Қарқаралы күмбездері. – Қарағанды, 1998. Аршабеков Т.Т., Ісләмұлы І.І. Ақтау бекінісі. – Қарағанды: Гласир, 2007. Ахметов К. Ұлытау. – Астана: Фолиант, 2006. Исабай І. Шоң би. – Алматы: Жазушы, 1993. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: Атамұра, 2010. Марғұлан Ә.Х. Сарыарқа петроглифтері. Бөрі тотемі бейнеленген гравюралар. – Алматы,
2	Үш үңгір тауы		
3	Едірей таулары, Мәдидің қара үңгірі		
4	Қараағаш ормандары		
5	Арғанаты тауында орналасқан тас мүсіндер және Балбұлақ бұлағы		
6	Талды II қорымы		
7	Қаражартас қорымы		
8	Ақсу-Аюлы II қорымы		
9	Байқоңыр петроглифтері		
10	Ұлытаудағы хан ордасы		
11	Ақтау бекінісі		
12	Кент қалашығы		
13	Тайатқан-Шұнақ петроглифтері		
14	Желтау петроглифтері		
15	Тасарал қорымы		
16	Бесқамыр қалашығы		
17	Қос ұйтас, Қара дың – Едіге және Байқоңыр жерлеріндегі ғұрыптық кешен		
18	Қызылкеніш сарайы		
19	Дулығалы мешіті		
20	Батыр Сеңкібай Оразғұлұлы кесенесі		
21	Ерден Сандыбайұлы кесенесі		
22	Болған ана кесенесі		
23	Құлан қатын кесенесі		
24	Аяққамыр кесенесі		

25	Мәди ақын жерленген жер	2003. Марғұлан Ә. Қазақтағы Қазақ бақсы-балгерлері: Қорқыт аңызын дәстүр етіп сақтаушылар. – Алматы: Ана тілі, 1993. Мәкенбаев Қ. Сеңкібай батыр – Би ата. – Қарағанды: Қарағанды Полиграфиясы ААҚ, 2003. Омарбеков М. Қарқаралының тарихи ескерткіштері және саяхат маршруттары // Орталық Қазақстан, 3.05.2000. Орманбетұлы Н. Шығармалары. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 1998. Попов Ю.Г. Қарқаралы. – Алматы, 1981. Тоғжанов Е., Аршабеков Т. атамекен. – Қарағанды, 2002. Уәлиханов Ш. Қазақ бақсы-балгерлері: Тәңірі (Құдай). – Алматы: Ана тілі, 1993. Новоженев В.А. Петроглифы Сарыарки. – Алматы, 2002. Сембин М.К. Мавзолей Аяқ-Камыр. Архив НИПМ, 1977.
26	Шөже ақын жерленген жер	
27	Алшынбай би жерленген жер	
28	Байдалы би кесенесі	
29	Матақ батыр мазары	
30	Жекежал қыстағы (Әлихан Бөкейханның туған жері)	
31	Талдыбейіт (Бөкейхан әулетінің қорымы)	
32	Нарманбет ақын кесенесі	
33	Шабанбай би кесенесі	
34	Сана би кесенесі	
35	Қойлыбай әулие кесенесі	
36	Мейрам Жанайдарұлы кесенесі және Жанайдар батыр сәулеттік кешені	
37	Ақын Шортанбай Қанайұлы кесенесі	
38	Күйші Тоқа Шоңманұлы жерленген жер	
39	Кейкі батыр үңгірі	
40	Бекметовтар үйі (Абай тоқтаған үй)	
41	Мақат сағанасы	
42	Қара төбе (Мамочкино) қорымы	
43	Қоянды жәрмеңкесі	
Қостанай облысы		
1	Қазыбай әулие Ақпанұлының жерленген жері	Абдуллин Ә. Қитаба қыпшақ Қазыбай әулие // «Қостанай таңы», 09.04.2016.
2	Құтан әулие Аталықұлы кесенесі	Қабденұлы Ә. Арғын, Таз (Алдияр) руының шежіресі. – Қостанай, 2007.
3	Баймырза әулие Мергенұлы кесенесі	Әнесұлы Ж.А. Байтұрсыновтың туыстары – өткен тарихтың куәгерлері. Мақтанышы елімнің, Ұлтына ғұмырын арнаған ұлы тұлға. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2010.
4	Қоянақ әулие Жолшарақызы кесенесі	Батырбеков Ә. Хан Кене мен Шоқай би. – 2017.
5	Түркібай әулие Ақанұлы жерленген жер	Ғазиз М. Тобыл өңіріндегі қасиетті орындар // «Қостанай» газеті, 13.08.2017.
6	Сатыбалды ишан Ғабдоллаұлы кесенесі	Даланың дара ділмарлары. – Алматы: Қазақстан баспа үйі. 2001.
7	Әулие Никольский шіркеуі	Ертайқажы Б. Ел анасы Қоянақ әулие // «Қостанай таңы» газеті, 22.09.2010.
8	Ақмешіт мешіті	Жәлелов Ә. Жүрегінің түгі бар Құттымбет батыр. «Сыры Сарқылмаған Ұлытау» АҚИҚАТ (ұлттық қоғамдық-саяси журнал) №8, 2007 ж. 30-34 б.
9	Батыр Мандай Байдәулетұлы жерленген жер	Ш.Уәлиханов. Таңдамалы шығармалардың бес томдығы. Т.1. — Алматы, 1984. — 432 б. — 9-7966.
10	Батыр Жабағы Ипанұлы жерленген жер	Есмурзин К. Мұны да бір ескерсек...: Алты алаштың ардағы // Ана тілі. – 2005. – 3 қараша. – Б.13
11	Жазы би Жанұлы кесенесі	
12	Шоқай би Балқанұлының жерленген жері	
13	Қобызшы Тілеп Аспанайұлы жерленген жері	
14	Күнтимес – Шоқан Уәлихановтың туған жері	
15	Омар құдығы (Ыбырай Алтынсариннің туған жері)	
16	Сарытүбек ауылы (Ахмет Байтұрсыновтың туған жері)	

17	Мұхамеджан Сералиннің жерленген жері	Шүкірұлы, С. Барын халқына берген жан // Жас алаш. – 2006. – 21 қыркүйек.
18	Албарбөгет (Айса бөгеті)	Нұрмағамбетов Ә. Албарбөгет. – Алматы: Мерей, 1993.
19	Татыр шайқасы болған жер	
Қызылорда облысы		
1	Әбжали ишан мешіті	Әбсаттар қажы Дербісәлі. Сунақ ата // «Егемен Қазақстан» газеті, 24.02.2010. Артықбаев Ж. Әулие Белең ана – қалашық тарихы қадым замандарға кетеді, - 2017. Артықбаев Ж. Сарысу бойындағы Ала тағы әулие – беймәлім ескерткіш, 2017. Әбдуов Қ. Байқоңыр ғарыш айлағы жайлы // «Дала мен қала» газеті, №29. 18.07.2013. Бейкенова Ш., Бектасов Г., Жарылқасынов А. Сыр еліндегі ескерткіштер, 2013. Сыр еліндегі діни-ағартушылық ой-сана // «Ана тілі» газеті, 2009. Елеуов Е.А. Бірінші әділ халифа Әбу Бәкір Сыдық ұрпағы – Хусамаддин Сунақ ата // Ақ мешіт апталығы, 1.10.2009. Елеуов Е.А. сауысқандық петроглифтері туралы не білеміз? // «Сыр бойы» газеті, 2017. Еңсепов Б. Мүсірәлі Сопы және оның әулеті // Әлімсақ. №10. 2014. Ержанов Ж.Е. Сунақтар мен Сунақ қаласы. – Алматы: Ғылым, 1996. Есіркепов Ж. Түмен әулие кесенесі // «Сыр ардагері» газеті, 13.01.2010. Кеніштайқызы Г. Мүсірәлі баба – қазақ елінің рухани қайраткері // Қазақ тарихы. №4. 2005. Құрманқұлов Ж., Утубаев Ж. Баланды антикалық ескерткіші. – Алматы, 2013. Құрманқұлов Ж., Байпақов К., Елеуов М. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. – Алматы, 2011. Құдайбергенов Қ., Сыдықова Ж., Біләлов С., Мыңжасаров Н. Сыр елінің тарихи-мәдени мұралары. – 3-том, 2010.
2	Айқожа ишан кесенесі	
3	Асанас қалашығы	
4	Ақтас мешіті	
5	Асанас ата кесенесі	
6	Ноғай мешіті	
7	Ғанибай мешіті	
8	Ғанибай керуен сарайы	
9	Күйіккескен қалашығы	
10	Қосым қожа мазары	
11	Қожаназар ишан мешіті	
12	Мүсірәлі әулие кесенесі	
13	Байқоңыр ғарыш айлағы	
14	Бәбіш-Мола қалашығы	
15	Баланды II кесенесі	
16	Жетіасар мәдениетінің кешенді ескерткіші	
17	Қалқай ишан кесенесі	
18	Марал ишан кесенесі	
19	Иманқұл мешіті	
20	Түмен әулие кесенесі	
21	Қалжан ахун мешіт-медресесі	
22	Қожан қожа кесенесі	
23	Құлболды ишан кесенесі	
24	Мүлкәлан әулие кесенесі	
25	Асан ата кесенесі	
26	Ахмет ишан кесенесі	
27	Есабыз әулие кесенесі	
28	Оразай ишан кесенесі	
29	Сауысқандық петроглифтері	
30	Қарасопы кесенесі	
31	Сунақ ата кесенесі	
32	Қуғын-сүргін құрбандарына арналған мемориалды ескерткіш	
33	Өшпеш Даңқ мемориалы	
34	Әулие Белең ана жерленген жер	
35	Ала тағы әулие жерленген жер	
Маңғыстау облысы		
1	Шерқала тауы	Аманиязов К.Н., Задерецкая Н.Ю., Игібай К.Ж. «Отый край». Маңғыстау облысының географиялық және этномәдени тарихы. – Алматы, 2003. Мұхамбеткәрім Қожырбайұлы «Маңғыстау һәм қазақтың құпия шежіресі» Алматы - 2013 ж.
2	Бозжыра тауы	
3	Айрақты тауындағы петроглифтер	
4	Саура сайы	
5	Самал сайы	
6	Тамшалы сайы	
7	Ұлықіндікті кешені	

8	Ман ата кесенесі	Бронислав Залесский «Қазақ сахарасына саяхат» Париж 1865, Алматы 1991 ж. Қондыбай С. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. – Алматы, 2000. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников. Феномен истории и культуры Евразии. – Алматы, 2002. Әбдірахманов Б. Бекет-атаның сұпылық жолы. – Алматы, 2010. Жылқышыұлы Ж. Сегіз арыс адайым. 3-том. – Астана, 2015. Жалғасова Ә. Тарихы терең, тағылымы мол – Түпқараған. - Global «Белгілі ерден Бегей бар (Бегей ата шежіресі)» – Алматы: Дәуір, 2007. Жылқышыұлы Ж. Адай шежіресі. 1-том. – Алматы, 2014. Қырымның қырық батыры. - Алматы, «Арыс» баспасы, 2005. Сәкен С. «Қырымның қырық батыры» және Ноғай Ордасының тарихы туралы шежіре деректері/ Абай. - 2011. - №3.- 53-59 бет.	
9	Махтум баба мешіті		
10	Есен ата жерленген жер		
11	Темір баба кесенесі		
12	Күйеу там кесенесі		
13	Кенті баба кесенесі		
14	Оғыланды ата жерленген жер		
15	Қошқар атадағы қошқар мүсіні		
16	Есмамбет әулие жерленген жер		
17	Хатам ишан кесенесі		
18	Бекбаулы ата мазары		
19	Тобықты жеріндегі Бекет ата жерасты мешіті		
20	Мыңкісі ата кешені		
21	Көркембай ахун мешіті		
22	Қыдырша ата жерленген жер		
23	Қыз әулие мазары		
24	Батыр Атақозы жерленген жер		
25	Батыр Бердалы жерленген жер		
26	Құлбарак батыр кесенесі		
27	Мұрын жырау кешені		
28	Ержан хазірет жерленген жер		
Оңтүстік Қазақстан облысы			
1	Қаншайым аралы		Қазыналы Оңтүстік. Оңтүстік Қазақстан облысы. 22-том, 3-кітап. – Алматы: Нұрлы әлем, 2011. Қазыналы Оңтүстік. Оңтүстік Қазақстан облысы. 22-том, 4-кітап. – Алматы: Нұрлы әлем, 2011. Қазыналы Оңтүстік. Оңтүстік Қазақстан облысы. 22-том, 6-кітап. – Алматы: Нұрлы әлем, 2011. Оңтүстік Қазақстан облысындағы жер-су, елді мекен атауларының қысқаша тарихы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2009. Байбатша Ә. Қазақ даласының ежелгі тарихы. – Алматы: Санат, 1998. Ахмет С.З., Исабеков З.Қ., Есжан Е.Ә. Отырар ескерткіштері. – Шымкент: Жебе, 2006. Байпақов К.М., Марьяшев А.Н., Байтанаев Б.А. Қаратаудың жаңа петроглифтері. – Алматы: Күмбез, 2007. Бейсенұлы Б. Халық арасында қасиетті орын ретінде тараған Ыстық әулие зираты // Айқын. 02.08.2013. Көктен ата бұлағының және Есенаман қалпе бабаның тылсым сыры... // «Көп жаса» газеті, №11. 2012. Отырар. Энциклопедия. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2005.
2	Хантағы жартасы		
3	Қырық қыз		
4	«Көзді ата» әулие бұлағы		
5	Тамшы әулие		
6	Дастарбасы кешені (Дастарбасы петроглифтері, Дастарбасы үңгірлері)		
7	Боралдай петроглифтері		
8	Қаратау петроглифтері		
9	Қасқабұлақ петроглифтері		
10	Орда қонған тарихи орны (Атбұлақ)		
11	Оқсыз қалашығы		
12	Жуантөбе қалашығы		
13	Ханқорған қалашығы		
14	Мәртөбе қалашығы		
15	Шымкент қалашығы		
16	Қосым ишан кесенесі		
17	Шамет ишан сәулет кешені		
18	Ишанбазар (Ақмешіт) мешіті		
19	Ысқақ баб (Баба ата) кесенесі		
20	Ақсүмбе мұнарасы		
21	Ноғай ишан мешіті		
22	Георгий Победоносец шіркеуі		
23	«Жәми» Шыңғысбай қажы мешіті		
24	Никольский шіркеуі		
25	Ұзын ата кесенесі		

26	Мәриям ана кесенесі	Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005. Тәбризұлы С. Созақ өңірі. Толықтырылған 2-басылым. – Алматы, 2007. Көшербай Е. Ақсүмбе мұнарасы / Алтын қазына. – 2013. №15(41). Олжабай С. Махаббат маздаған немесе Ақсүмбе-Ақбикеш аңызы // Жалын. – 2001. - №1. Артықбаев, Ж. Ақсүмбе мұнарасы [Текст] / Ж. Артықбаев // Мәдени мұра = Культурное наследие. - 2016. - № 2. - С. 39-44 Ерлан Сыздық (өлкетанушы). Оңтүстік – қасиетті орындардың ордасы // Қазақ үні, 29.09.2015. Сәулембай Әбсадықұлы (ҚР үздік өлкетанушысы). Туған жердің тау-тасы тұнған тарих // Arainews.kz. / ақпарат агенттігі Қазақтың көне тарихы / Дайынд. М.Қани. – Алматы: Жалын, 1993. Ерімбетов М. Ұлы тұлғалар // Қазақ батырлары. – 2001. – № 5 (34). Үсенбаев Т. Қазақ шежіресі. – 2-т. Орта жүз – Жан Арыс. – Алматы: «Полиграфкомбинат» ЖШС, 2007. Оңтүстік Қазақстан облысы: Энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, 2005. – 560 б.	
27	Әбдел Әзіз баб кесенесі		
28	Қызыр мұнарасы		
29	Мірәлі баб кесенесі		
30	Қыз әулие		
31	Қазы Байзаун кесенесі		
32	Темірші ата әулие		
33	Жекен Шайнақ әулие жерленген жер		
34	Мұңлық-Зарлық әулие кесенесі		
35	Көктан ата бұлағы және Есенаман қалпе кесенесі		
36	Кәлен баб әулие жерленген жер		
37	Жуас баб әулие кесенесі		
38	Ердәулет және Шәймерден әулиелер кешені		
39	Сөк-сөк әулие мазары		
40	Ақтас әулие бұлағы		
41	Қотырбұлақ әулие бұлағы		
42	Көз ата әулие кесенесі мен бұлағы		
43	Қошқар ата кесенесі мен бұлағы		
44	Иса ата (Ыстық ата) әулие кесенесі		
45	Саңғыл би кесенесі		
46	Қазаншы ата кесенесі		
47	Бекасыл әулие кесенесі		
48	Түркібасы әулие кесенесі		
49	Нұр ата әулие кесенесі		
50	Қажымұқан Мұңайтпасов кесенесі		
51	Мыңшейіт тарихи орны		
52	Қуғын-сүргін құрбандарын еске алуға арналған «Қасірет» мемориалдық кешені		
Павлодар облысы			
1	Қалмаққырған тауы		Абылай хан. Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. Алдабергенов Қ.М., Арын Е.М., Бапкеева Б.Т. Біртуар дара тұлғалар. – Павлодар: «Университет» баспа орталығы, ЭКО ғылыми-өндірістік фирмасы, 2003. Алпысбес М.А. Абылай заманындағы қазақ батырлары туралы тарихи-шежірелік таным // Бәйімбет Төбетұлы – Қазақ хандығының белгілі батыры: ғыл. жинақ. – Астана: Latin Print, 2015. Алпысбес М.А. Көне Көктау, байырғының тарихы: монографиялық зерттеу. – Астана: Парасат әлемі, 2005. Артықбаев Ж.О. Баянауыл. – Астана: Фолиант, 2009. Артықбаев Ж.О. Геологтарды қорқытқан Айдаһарлы үңгірінің тылсым құдіреті //
2	Құлан әулие үңгірі		
3	Жалаулы көлі		
4	Малыбай көлі		
5	Торайғыр сақ қорғандары		
6	Драверт үңгіріндегі петроглифтер		
7	Сабындыкөл жағасындағы қола дәуірінің жерлеу кешені		
8	Өлеңті петроглифтері		
9	Әулиекөл археологиялық кешені		
10	Ақбидайық петроглифтері		
11	Әулиебұлақ		
12	Таймас әулие кесенесі		
13	Ғабдыл-Уахит хазірет кесенесі		
14	Нұрғали хазірет жерленген жер		
15	Ақбалық хазірет жерленген жер		
16	Үкібай би кесенесі		
17	Қараман абыз жерленген жер		

18	Әулиебұлақ (Ақбура әулиелерінің мекені)	http://e-history.kz . 23.08.2017.
19	Абылай, Найза мекені	Аяшинов Д.М. сырым руының шежіресі. – Павлодар: типография Сытина. 2010.
20	«Кемпіртас» археологиялық ескерткіші	Ғарифолла Е. Ақ өлең – аққулы мекен. – Алматы: Атамұра, 2012.
21	Қалабалғасын мұнарасы	Жақсыбаев С. Үкібай би – өнегелі тарихи тұлға // «Сарыарқа самалы» газеті. 01.10.2015.
22	Түгел батыр жерленген жер	Жаманбалинов М., Бәделханов А. Түгел батыр және оның ұрпақтары (тарихи аңыздар, шешендік толғаулар, шежіре-деректер). – Павлодар: ЭКО, 1998.
23	Жазы батыр жерленген жер	Жұбанов А. Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы. – Алматы, 1942.
24	Сырымбет батыр жерленген жер	Жұманова Р. Қазанғап би Сатыбалдыұлы // «Жаңа жол» газеті, 22.09.2017.
25	Қазанғап би жерленген жер	Исабай Қ. Үкібай би (1778-1856) // «Ақиқат» журналы. №1. 2006.
26	Далба тауындағы Қаз дауысты Қазыбек бидің «Сөре тасы»	Қайыр Ж. Жер ортасы Көктөбе. – Павлодар: сытин, 2014.
27	Мұса Шорманұлы жерленген жер	Қалабалғасұн мұнарасы / Ертістің павлодар өңірі. Энциклопедия. – Алматы, 2013.
28	Сұлтанмахмұт Торайғыров кесенесі	Қараман абызға қатысты мәліметтер жергілікті басылымдарда жарық көрді. – «Баянтау», №32. 4.08.2006.
29	Жаяу Мұса жерленген жер	Тілеке Ж. Шежіре: Ертіс-Баянауыл өңірі. – Павлодар: Дауа, Қазақстан, 1995.
30	Ақын Жарылғапберді Жұмабайұлы жерленген жер	
31	Естай ақын кесенесі	
32	Кентаушы Қосым Пішенбаев жерленген жер	
33	Үміт ана жерленген жер	
34	Ашаршылық құрбандарына арналған ескерткіш	
35	Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған мемориал	
36	Мәңгілік алау және Даңқ ескерткіші	
Солтүстік Қазақстан облысы		
1	Байқара қорымы	Жұмабаев М. Туған жер. – Петропавл, 20018.
2	Ақ Ирий қалашығы	Қанғожин М. Менің Мағжаным. – Қызылжар, 2010.
3	Қызылжар орталық мешіті	Мұқанов Қ. Мағжан ізімен. – Петропавл, 2013.
4	Әулие Петр және Павел шіркеуі	Солтүстік Қазақстан облысы, энциклопедия. – Алматы, 2006.
5	«Қазақстан жұлдызы» алтары	Трофимов Я.Ф., Никифоров А.В., Синяков О.В. Религиозные объединения Северо-Казахстанской области: история и современность. – Петропавловск, 2016.
6	«Дінмұхамед» мешіті	
7	Бекен (Бекмағамбет) Жұмабаев жерленген жер	
8	Архистратиги-Михайловск әйелдер монастырі	
9	«Дінмұхамед» мешіті	
10	Бекен (Бекмағамбет) Жұмабаев жерленген жер	
Шығыс Қазақстан облысы		
1	Сауыр таулары	Алтынбек Б. Қазақ батырларының тағдыры. Боранбай би Қалқаманұлы. – 2016.
2	Бөрітастаған күз-жартасы	Бөрітастаған және оның мәртебесі. – Алматы: Елтаным, 2014.
3	Ашутас тауы	Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры: қазақ әдебиеті тарихынан очерктер. – Алматы: Жазушы, 1970.
4	Алау адырлар шоқысы	Егізбаев Қ. Тағылым. – Семей, 2001.
5	Қиын-Керіш таулары	Имашұлы М. Күшікбай батыр // «Семей таңы» газеті. 26.05.2003.
6	Зайсан көлі	
7	Марқакөл көлі	
8	Рахман көлі	
9	Қасиетті бұлақ	

10	Абылайкит – бекініс-ғибадатханасы	<p>Көпеев М.Ж. Таңдамалы. – Алматы: Ана тілі, 1992.</p> <p>Қабышұлы М. Тана мырза тағылымы / Естігенім, көргенім, білгенім. – Семей, 2014.</p> <p>Омаров Б. зар заман поэзиясы. – Алматы, 2000.</p> <p>Шығыс жұлдыздары. Энциклопедиялық анықтамалық. 2-т. – Астана: Фолиант, 2011.</p> <p>Шығыс Қазақстан облысы сәулет және монументалды ескерткіштер тізбесі / Свод архитектурных и монументальных памятников Восточно-Казахстанской области. – Өскемен: Альфа-Пресс, 2005.</p> <p>Тлеухан А. Тана мырза. – Семей: Семей, 2009.</p> <p>Даланың дара ділмарлары. – Алматы: Қазақстан, 2001.</p> <p>Ақжасар Қ.С. Ұлағат ордасы. – Астана: Фолиант, 2015.</p>
11	Еңлік-Кебек кесенесі	
12	Боранбай би Қалқаманұлы кесенесі	
13	Шәкі би Тасыбайұлы жерленген жер	
14	Арқарбай әулие Шоқантайұлы жерленген жер	
15	Бектұрған әулие кесенесі	
16	Барақ батыр Шүрекұлы ескерткіші	
17	Батыр Шынқожа Базарқұлұлы жерленген жер	
18	Батыр Күшікбай Қанайұлы кешені	
19	Батыр Шахантай Жауғашарұлы кесенесі	
20	Жобалай би кесенесі	
21	Дулат бабатайұлы кесенесі	
22	Омар Смағұлұлы кесенесі	
23	Тыныбай Қаукенов мешіті	
24	Тана би Тілемісұлы кесенесі	
25	Ескі там мектеп-медресесі	

Дереккөз: «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». – Астана: Фолиант, 2017. – 504 б.

1 Общие положения

Краеведение – изучение населением географических, исторических, культурных, природных, социально-экономических и других ранее не известных факторов, характеризующих в комплексе формирование и развитие какой-либо определённой территории страны (села, города, района, области и т. д.) [1].

Таким изучением, как правило, занимаются учёные специалисты, которые ограничились данным краем (архивисты, архитекторы, биологи, военные, географы, историки, экологи, этнографы), а также энтузиасты из местного населения [1].

В таких научных отраслях знания, как история, филология, география Казахстана накоплен огромный пласт информации, который доступен в большей степени академической и профессиональной среде, в меньшей степени другим категориям казахстанского общества. Следует восполнить этот пробел. Поэтому очень важно, чтобы историко-культурный опыт, актуальность которого не теряется со временем, стал доступным широким массам. Необходимы эффективные практические меры по раскрытию потенциала краеведения, что приведет в результате к мультипликативному эффекту: росту самосознания; смене потенциально опасных деструктивных парадигм мышления (культ потребления, небрежное отношение к экологии, ксенофобия) на прогрессивные, конструктивные и созидательные парадигмы; развитию зрительской культуры; общему интеллектуальному и личностному росту [2].

Цель курса «Краеведение»:

жас ұрпақтың туған жерге деген сүйіспеншілігін арттырып, жасөспірімдердің бойында белсенді азаматтық ұстаным қалыптастыру, рухани және патриоттық тәрбие беру.

Міндеттері:

- білім алушылардың туған өлке туралы қалыптасқан түсінігін тереңдету;
- расширения знаний о природе, истории, литературы и культуры, о традиционных ремеслах родного края;
- знакомство и изучение современной жизни родного края;
- формирование понятия и знания о истории и исторических личностях, внесших вклад в развитие края;
- воспитывать у обучающихся уважения и почитания к культуре, обычаям и традициям родного края;
- формирование конкурентоспособной личности, способных внести вклад в экономическое развитие нашей страны;
- повышать познавательные интересы обучающихся;
- способствовать формированию, развитию практических и интеллектуальных навыков и умений;
- осуществлять осознанный выбор профессии;
- развивать поисково-исследовательские качества личности, навыки экспедиционной работы;

- соблюдать комплексность в краеведческой работе, которая развивает функциональную грамотность учащихся в различных аспектах: общеучебных умений и навыков, наблюдательности, воображения, научной любознательности, интеллекта, эрудиции и культурного уровня, литературной и предметной речи, полиязычия, навыках общения с представителями разных профессий, возрастов и поколений, психологической подготовки к самостоятельной жизни и профессиональной деятельности.

Объем учебной нагрузки элективного курса «Краеведение» для 8 класса уровня основного среднего образования составляет:

- 1 час в неделю, 34 часа в учебном году;

Содержание учебной программы элективного курса «Краеведение» организовано по разделам обучения. Разделы содержат темы предназначенные для изучения.

Базовое содержание элективного курса «Краеведение» состоит из введения, разделов и обобщения.

Введение.

Рельеф и природные ресурсы родного края.

Погода и климат местности.

Водные ресурсы края и их использование.

Почвенный покров, растительный и животный мир края.

История и население, культура, литература, ремесла края.

Культурное и духовное наследие края

Хозяйство края.

Основы туризма

Особо охраняемые объекты, территории и памятники.

Обобщение.

Содержание элективного курса «Краеведение» логически дополняет содержание учебных предметов основного среднего образования как «Казахский язык», «Казахская литература», История Казахстана», «География», «Биология», Химия», «Музыка», «Художественный труд» и других предметов учебными знаниями при выделении местных аспектов.

Предлагаемая программа по «Краеведению» изучается как элективный курс отдельно.

2 Базовое содержание элективного курса

Введение (1 час)

Что изучает курс краеведение, цель и задачи курса, источники знаний; родной край – на карте Казахстана (географическое положение, административно-территориальный состав); статус и значение населенных пунктов (административные, экономические, научные, туристические, рекреационные, культурные, культурно-исторические, духовные центры); понятие «родной край».

Рельеф и природные ресурсы родного края (час)

особенности и основные формы рельефа; основные рельефообразующие факторы; процессы влияющие на формирование рельефа (внутренние и внешние); деятельность текучих вод, ветров, человека; влияние рельефа на жизнь и хозяйственную деятельность населения родного края; стихийные природные явления; правила поведения во время чрезвычайных ситуациях; история происхождения названий объектов родного края;

минеральные ресурсы родного края и проблемы их рационального использования; распространение полезных ископаемых; выявление и составление перечня природных ресурсов родного края и их значение для развития экономики; экологические проблемы, связанные с добычей полезных ископаемых;

измерительные работы по картам и на местности (работа с нивелиром), определение высоты холмов, возвышенностей, гор, крутизны склонов, создание изображений различных форм рельефа (создание макета «Рельеф Родного края», картосхемы, схемы, совокупность условных знаков объектов местности).

Погода и климат местности (час)

климатообразующие факторы местности, способы наблюдения за погодой, графическое изображение показателей погоды, местные признаки изменений в погоде, предсказание погоды, влияние климата на хозяйственную деятельность людей, благоприятные и неблагоприятные климатические условия, действие человека при неблагоприятных погодных условиях.

Водные ресурсы края и их использование (час)

классификация вод на территории края; изучение происхождения названий; использование и значение водных ресурсов в жизни населения и в развитии хозяйства края; экология вод; меры по их охране и восстановлению; опасные явления, связанные с водой (паводки, наводнения, лавины, сели);

исследование и описание одного водного объекта (реки, озера, родника), прогнозирование возможностей их хозяйственного использования.

Почвенный покров края (час)

почвенный покров родного края; почвообразующие факторы; знакомство с образцами почв своей местности, выявление их свойств; значение почвы для жизнедеятельности человека; меры по сохранению плодородия почв; встреча с работниками и специалистами сельского хозяйства.

Растительный и животный мир края (час)

растительный и животный мир родного края; уникальные виды растений и животных; роль растительного и животного мира в жизни человека; полезные и лечебные свойства растений растущих в крае; казахская национальная охота – искусство беркутчи; Казахстан – родина яблок и тюльпанов;

изучение и описание местных растений по гербариям, оформление флористического уголка; «Краснокнижные», эндемичные растения и животные родного края и прилегающих территорий;

посещение особо охраняемых территорий и объектов (по возможности) (заповедников, заказников, национальных парков, памятников природы, зоопарков, ботанических садов, дендрариев, лесхозов);

меры по охране растительного и животного мира края; посещение музеев природы родного края (встреча с работниками охотобществ, лесхозов).

Культурное и духовное наследие края (час)

история становления края; сакральная география родного края (археологические памятники, древние стоянки, поселения, городища, курганы, могильники); исторические личности края; роль знаменитых личностей в становлении и развитии родного края;

культурное наследие края: народное творчество, традиции, обычаи, обряды, национальная кухня, национальные ремёсла казахского народа и народов проживающих на территории края.

Хозяйство края (час)

промышленные и сельскохозяйственные предприятия края; знакомство с работой промышленных и сельскохозяйственных предприятий (встреча с руководителями и специалистами предприятий); өлкенің ел экономикасындағы орны;

экскурсия на предприятие, знакомство с техникой, технологией и технологическими процессами, знакомство с представителями различных профессий; личности внесшие свой вклад в развитие края («100 новых лиц Казахстана и др.).

Обобщение (час).

3 Педагогические подходы к организации учебного процесса

Для организации учебной деятельности обучающихся и осуществления контроля ее результатов используются различные методы и средства, выбор которых осуществляется педагогом. Важно отметить, что учебный процесс характеризуется активной деятельностью самих учеников. В данном случае учитель выступает организатором познавательной деятельности обучающихся.

Ценностно-ориентированный подход к обучению – это способ организации и выполнения учебной деятельности, получения и использования ее результатов с позиции определенных ценностей. Ценностно-ориентированный учебный процесс целенаправленно формирует систему ценностей личности обучающегося [3].

Ценностные ориентации – это способность (качество) личности выбрать в качестве ориентира в своей деятельности определенные ценности (способность ориентироваться в ценностях), а также способность осознать и воспринять их как собственные социально значимые ценности.

Реализация ценностей состоит в следовании требованиям, исходящим от ценностей, и подчинении этим требованиям повседневной жизни. Значение ценностей проявляется в сфере формирования норм, привычек, образа жизни, стиля поведения, необходимых для успешного функционирования определенного общества.

Ценности – социально одобряемая и разделяемая большинством людей личностная, социально-культурная значимость определённых объектов и явлений, качеств и способов поведения личности. Ценности стимулируют поведение и поступки, действуя как важный фактор мотивации личности [3].

Ценности общего среднего образования основаны на национальной идее «Мәңгілік Ел». В качестве ценностей среднего образования определены:

- казахстанский патриотизм и гражданская ответственность;
- уважение;
- сотрудничество;
- труд и творчество;
- открытость;
- образование в течение всей жизни.

Личностно-ориентированный подход в обучении подразумевает субъект-субъектные отношения учителя и учащихся на уроке, демократическое отношение к учащимся, уважение к его личности, наиболее полное раскрытие и формирование положительных морально-этических качеств учащегося, его способностей, талантов с учетом потенциальных возможностей [3].

Деятельностный подход заключается в том, что обучающийся получает знания не в готовом виде, а добывает их сам, осознает содержание и формы своей учебной деятельности, понимает и принимает систему ее норм, что способствует активному и успешному формированию его знаний, учебных умений и навыков и навыков широкого спектра [3].

Деятельность обучающихся сгруппирована по таким категориям, как «знать», «понимать», «применять», «анализировать», «оценивать», «синтезировать».

Деятельностный подход предполагает самостоятельный поиск, интерпретацию, анализ, обобщение и оценку различных источников информации, графических данных и других обучающих ресурсов.

Дифференцированный подход подразумевает специализацию учебного процесса для различных групп обучаемых, создание разнообразных условий обучения для различных групп с целью учета особенностей обучающихся.

Дифференцированный подход включает организацию учебной деятельности различных групп, обучающихся с помощью специально разработанных средств обучения предмету и приемов дифференциации деятельности. Условием организации дифференцированной работы является применение дифференцированных заданий, которые различаются по сложности, по познавательным интересам, по характеру помощи со стороны учителя [3].

Коммуникативный подход к обучению – это передача и сообщение информации, обмен знаниями, навыками и умениями в процессе речевого взаимодействия двух или более людей. Результатом коммуникативного подхода является способность осуществлять общение посредством языка в процессе взаимодействия с другими участниками общения, правильно используя систему языковых и речевых норм и выбирая коммуникативное поведение, адекватное ситуации общения [3].

В соответствии с коммуникативным подходом в процессе обучения используются задания, способствующие формированию умений общения, и режимы работы, адекватные условиям реальной коммуникации (парная и групповая работа).

Исследовательский подход предполагает:

- введение общих и частных методов научного исследования в процесс учебного познания на всех этапах (от восприятия до применения на практике);
- организацию учебной и внеучебной поисково-творческой деятельности.

Исследовательский подход способствует изменению характера взаимоотношений «учитель – обучающийся» в сторону сотрудничества, а также воспитанию познавательного интереса, созданию положительной мотивации обучения и образования, формированию глубоких, прочных и действенных знаний.

Использование исследовательского подхода способствует развитию интеллектуальной сферы личности, формированию умений и навыков самообразования, т.е. формированию способов активной познавательной деятельности [3].

Целью *компетентного подхода* является не усвоение суммы сведений, а освоение учениками таких умений, которые позволяли бы им определять свои цели, принимать решения и действовать в типичных и нестандартных ситуациях.

Главной задачей компетентностного подхода является мотивация учащихся на проявление инициатив и самостоятельности. Он способствует организации самостоятельной деятельности учащихся, в которой каждый мог бы реализовать свои способности и интересы [3].

Компетентностный подход предполагает усвоение обучающимися знаний и умений в комплексе, а не отдельно друг от друга.

Системный подход строится на основе организации самостоятельных учебных действий учащихся, обеспечивает возможность формирования и развития у них системы универсальных учебных действий. Он обеспечивает возможность организации учебного процесса в режиме самообучения, саморазвития, самоорганизации.

Системный подход также предполагает изучение разделов курса не изолированно, а в их взаимосвязи [3].

При *интегративном подходе* процесс обучения строится по принципу объединения нескольких видов деятельности и разных средств развития обучающихся. Интегративный подход включает в себя много видов двигательной активности: физкультминутки, подвижные паузы, театрализованные игры.

Интегративный подход способствует обогащению словаря обучающихся, развитию коммуникативных умений; развитию эстетического вкуса, умению понимать и ценить произведения искусства.

Данный подход способствует воздействию на психические процессы, устраняет нагрузки и позволяет на новом, более эффективном, доступном уровне освоить учебный материал [3].

Проектный подход. Учебный проект – учебно-познавательная деятельность, направленная на решение обучающимся или группой обучающихся научно-исследовательской, творческой или практической проблемы. Характеризуется общей целью, согласованностью методов и действий, расширенным решением проблемы.

Использование элементов проектного подхода предполагает, что обучающийся ставит перед собой проблему и самостоятельно находит пути ее решения. Проектный подход реализуется с учетом возрастных особенностей обучающихся. При использовании проектного подхода рекомендуется организация деятельности обучающихся по подготовке коллективных, групповых проектов. Проектные работы не ограничиваются только лишь урочными часами, поэтому предусматривается и интеграция с внеурочной деятельностью [3].

4 Требования к уровню подготовки обучающихся

Обучающиеся 8 класса по окончании курса должны

Знать:

- особенности географического положения родного края;
- статус и значение населенных пунктов края;
- названия географических объектов;
- особенности и основные формы рельефа;
- совокупность природных ресурсов своего края;
- главные месторождения полезных ископаемых края;
- особенности погоды и климата своего края;
- местные признаки изменений в погоде;
- гидрографическую сеть района, основные водные объекты края;
- рекреационные возможности своего края;
- почвы, основные типы растительности;
- основные группы животного мира своего края;
- уникальные виды растений и животных;
- особо охраняемые территории края;
- ближайшие археологические памятники и исторические объекты;
- процесс заселения, освоения и развития края;
- основные народы, их культуру, традиции, обычаи и ремесла;
- выдающихся, заслуженных людей края.
- главные предприятия промышленности и сельского хозяйства;
- экспортную продукцию;
- действия во время возникновения чрезвычайных ситуаций.

Уметь:

- самостоятельно находить краеведческую информацию из разных источников;
- самостоятельно вести наблюдения;
- находить населенные пункты родного края на картах Казахстана различного содержания;
- анализировать по картам главные черты географического положения территории и географических объектов края;
- анализировать горные породы, полезные ископаемые, особенности вод, погоды и климата своего края;
- оценивать природные условия и ресурсы для жизни и хозяйственной деятельности человека;
- выявлять источники загрязнения воздуха, воды, почвы своей местности;
- оценивать природную ситуацию с точки зрения рационального природопользования и охраны природы;
- осуществлять с помощью карт измерительные действия при характеристике природных особенностей;

- давать характеристику почвам, растительному покрову и животному миру края;
- давать общие описания хозяйства своего края, отдельных значимых предприятий, их продукцию, производственные связи;
- описывать, объяснять историю края, основные факторы развития, особенности заселения, причины многонационального состава населения, их культуру, традиции и обычаи;
- выделять, описывать и объяснять существенные признаки местных достопримечательностей;
- составлять краткую характеристику населенного пункта;
- выявлять и давать характеристику экологических и иных проблем, состоянию охраны природного комплекса на территории родного края и ее компонентов.

Список использованной литературы

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Краеведение>
2. Горбова М.А. Патриотическое воспитание средствами краеведения. М.: «Глобус», 2007. - С. 208, 211-214.
3. Учебные программы для 5-9 классов уровня основного среднего образования в рамках обновления содержания среднего образования (экспериментальная образовательная программа для апробации в 30-ти пилотных школах). — Астана, 2016. – 41 с.

Приложения

Приложение А

Виды экскурсии

«Экскурсия» (от латинского *excursio* - поездка) – коллективное или индивидуальное посещение достопримечательных мест, музеев и т.п. в учебных или культурно-просветительских целях под руководством экскурсовода.

Экскурсия – организованный, сопровождаемый объяснениями показ чего-либо (произведений искусства, памятников прошлого, каких-либо сооружений и т.д.), проводимый по определенному плану с образовательной или ознакомительной целью.

По содержанию экскурсии делятся на обзорные и тематические. Тематические, делятся на следующие группы:

- исторические;
- историко-революционные;
- военно-исторические;
- производственные;
- природоведческие;
- искусствоведческие;
- литературные;
- архитектурно-градостроительные.

Также экскурсии можно делить на следующие группы;

1. Места связанные с историческими событиями края, обществом, развитием государства.

2. Места связанные с жизнью и деятельностью известных людей, здания и сооружения, мемориальные памятники, архитектурные ансамбли, общественные инженерные сооружения, здания культурной сферы и др.

3. Природные объекты: леса, парки, реки, озера, заповедники и заказники.

4. Экспозиции картин народных и государственных музеев, постоянные и временные выставки.

5. Памятники археологии: древние стоянки, поселения, курганы, священные места.

6. Памятники культуры: произведения изобразительного искусства, ремесел народов. [].

Приложение А1

Использование топографических карт в работе по краеведению

Топографическая карта – это особенная общегеографическая карта, она детальна и крупномасштабна, изображает местность практически приближенной к плоскости.

Масштабы топографических карт:

– численный 1:10.000 – это значит, что в 1 см на плане или карте 10.000 см в действительности;

– именованный в 1 см 100 м – этим масштаб используется при вычислениях расстояний по прямой (по линейке);

– линейный масштаб – этим масштаб используется при вычислениях расстояний по кривой (с помощью циркуля с двумя иголками). Например длину изгиба реки.

В топографических картах используются знаки плана, но с географической сеткой. В общеобразовательных школах Казахстана эта тема изучается в 5-м классе в разделе «Вселенная. Земля. Человек», в подразделе «Способы изображения земной поверхности», при осуществлении учебных целей:

5.2.5.1 - объяснять понятия «план» и «условные знаки»;

5.2.5.2 - читать планы местности, используя условные знаки;

5.2.5.3 - осуществлять съемку местности по одному из способов (глазомерная, полярная, маршрутная);

5.2.5.4 - составлять простые планы местности в соответствии с правилами оформления планов.

Примеры задания на проверку практических навыков:

– нарисуйте холм с помощью горизонталей, проведенных через 20 м. известно, что южный склон более крутой, чем северный. Относительная высота холма 64 м.

– изобразите, используя условные знаки, впадину с абсолютной глубиной 162 м., если абсолютная высота подошвы 157 м. горизонтали проведены через 10 м.

– используя раздаточный материал, определите высоты и понижения рельефа на планах – сосед проверяет соседа по парте.

– используя карту атласа (стр.5) определите направление, расстояние и азимут:

а) от ветряной мельницы до домика лесника;

б) от родника до пристани.

– опишите характер рельефа участка, где расположен:

а) фруктовый сад;

б) смешанный лес.

– вы идете по шоссе от п.Ладогино в сторону г.Михалино. Запишите, какие объекты и где вы их встретите.

– выберите место для постройки поселка, где могли бы проживать строители плотины гидроэлектростанции на реке и объясните свой выбор.

Примечание: задания 4, 5, 6, 7 ребята выполняют, работая в парах.

Источник: <https://www.prodlenka.org/metodicheskie-razrabotki/srednjaja-shkola/geografija-kraevedenie/150735-prakticheskaja-rabota-chtenie-topograficheski>

Способы определения сторон горизонта

Определение сторон горизонта на местности называется ориентированием.

Ориентированием называется умение определять свое местонахождение относительно сторон горизонта, окружающих объектов и форм рельефа, находить нужное направление движения и выдерживать его.

Основные способы ориентирования:

- по компасу;
- по небесным светилам (по Солнцу, по звездам, по Луне) ;
- по местным признакам.

Способы определения сторон горизонта по природным объектам:

- связи с обилием света и тепла летом с южной стороны ягоды и фрукты быстрее созревают и имеют более насыщенную расцветку на боку, обращенном в эту сторону;

- на свежеспиленных деревьях с южной стороны кольца шире, чем с северной. Это объясняется тем же обилием солнечного света и тепла;

- муравейники с северной стороны более крутые, а с южной – пологие;

- сосульки чаще образуются с южной стороны крыши;

- у сосны с южной стороны стволы будут светлее, кора грубее и на ней будет намного больше смоляных потеков, чем на северном боку дерева;

- трава летом зеленее на юге, а желтеет раньше на севере.

Источник: <https://fb.ru/article/161600/sposobyi-opredeleniya-storon-gorizonta-na-mestnosti>.

Ночью, когда нет солнца, ориентироваться легче всего по Полярной звезде. Это часть созвездия Малой медведицы. Она располагается около оси северного полюса мира и практически неподвижна, в отличие от остальных звезд. Потому по ней очень легко определить, где север.

Как же найти эту звезду? Для начала нужно обнаружить на небосклоне Большую медведицу. Это созвездие в виде большого ковша с ручкой. В зависимости от времени суток, оно может располагаться вертикально, горизонтально или под углом.

Теперь необходимо мысленно продолжить линию, которая соединяет две звезды, образующие переднюю стенку ковша (противоположную ручке). Если ее продлить на расстояние в пять раз большее, чем длина отрезка, вы наткнетесь на Полярную звезду.

Источник: <https://gurumix.ru/obrazovanie/srednee-obrazovanie-i-shkoly/303935-sposoby-opredelenija-storon-gorizonta-na-mestnosti.html>

Приложение А3

Экскурсии с продолжительностью в несколько дней Правила выбора места для установки палатки

Место для установки палатки нужно выбирать, исходя из следующих соображений:

1. Вокруг палатки не должно быть высокой травы, так как именно в ней водятся змеи.

2. Не ставить палатку под деревьями с толстыми и тяжелыми ветвями, чтобы при ветре не упал на нее сук и не нанес тяжелых повреждений.

3. Палатку желательно ставить на небольшой возвышенности, чтобы не произошло ее подтопления во время сильного дождя, и палатка не оказалась в луже.

4. Не ставить палатку в чистом поле, так как во время грозы она станет объектом, притягивающим молнии. Возле палатки всегда должно находиться масса предметов, выше по высоте: деревья, столбы, другие здания.

5. Не ставить палатку под линиями электропередач.

6. Желательно ставить палатку там, где есть вода - родничок, озеро, речка. Если не боитесь комаров, то можно ставить ее прямо у среза воды, или недалеко от него.

7. Если в эти дни дует сильный ветер, то желательно ставить палатку с наветренной стороны какого-нибудь естественного или искусственного укрытия: холма, вала, стены, дома. Может защитить от ветра и лес.

8. Избегать близости расположения участка от мест свалок, кладбищ, могильников для животных. Желательно, чтобы минимальное расстояние от указанных объектов до участка было не менее 1 км.

9. Почва участка с песчано-глинистым грунтом предпочтительна перед глинистым, черноземным и известковым, дающими грязь в дождливое время года или пыль — в сухое.

10. Полузакрытая растительностью местность (редкий лес) предпочтительна перед открытой или расположенной в сплошном лесу, так как полузакрытая местность хорошо проветривается и дает достаточный доступ солнцу;

11. Вместе с тем редкий лес обеспечивает защиту от жары, служит источником обогащения воздуха кислородом и надлежащего его увлажнения; густой лес неизбежно дает сырость, мало солнечного света, плохо проветривается.

Источник: <https://podolskriamo.ru/article/73278/kak-postavit-palatku-i-razvesti-koster-v-dozhd.xl>

Приложение А4

Список вещей необходимых в путешествие

Составить правильный список вещей – это первое, что необходимо сделать для того, чтобы правильно собрать рюкзак в поход. Нужные вещи:

- палатка. Можно согласовать этот вопрос с остальными членами группы и её возьмёт кто-то один. Тогда другие понесут другие аксессуары;

- спальный мешок, подобранный и по погоде и по росту;
  - дождевик;
  - запасная пара обуви, чтобы давать ногам отдохнуть на привале;
  - запасные брюки, а лучше пара;
  - тёплый свитер на случай прохладной погоды;
  - сменная футболка;
  - запасные носки (тёплые носки);
  - лёгкие брюки или шорты на случай жары;
  - купальный костюм;
  - небьющаяся, но не одноразовая посуда (ложка, кружка, котелок);
  - средства личной гигиены (мыло, полотенце, зубная щётка, зубная паста, салфетки и т.д.);
  - аптечка личного пользования. В группе обязательно должна быть общая аптечка с необходимым набором медикаментов и перевязочных средств, но не лишним будет взять крем от загара, средство от насекомых, пару упаковок бинтов;
  - спички, зажигалка, фонарик, компас;
  - продукты питания после согласования с другими членами группы;
  - документы, деньги.
- Источник: <https://pohod-lifehack.ru/pravilnaya-sborka-i-ukladka-pohodnogo-ryukzaka/>

Приложение А5

Способы размещения вещей в рюкзаке

Ознакомление обучающихся способами укладки вещей в рюкзак (в дорожную сумку) при выходе в путешествие:

- на самое дно укладываются объёмные и лёгкие вещи (это может быть спальный мешок);
- следует уложить рюкзак на пол, лямками вниз и проложить стенку, которая будет непосредственно прилегать к спине чем-то мягким и лёгким, например, сменной одеждой, распределив её равномерным и не слишком тонким слоем;
- на неё поместить всё самое тяжёлое: продукты, консервы, так, чтобы центр тяжести оказался между плечами и поясницей, вдоль позвоночника;
- края рюкзака не должны быть пустыми;
- оставшееся пустое место заполнить остальными вещами: запасной обувью, посудой.
- продукты можно уложить в котелок, в котором будет готовиться пища для всей группы;
- средства личной гигиены следует уложить в отдельный мешочек;

- в верхнюю часть рюкзака и во внешние карманы разложите вещи, которые могут понадобиться в любой момент: спички, личную аптечку, фонарик, средства от насекомых, карту, дождевик;

- флягу с питьевой водой прикрепить снаружи;

Источник: <https://pohod-lifehack.ru/pravilnaya-sborka-i-ukladka-pohodnogo-ryukzaka/>

Приложение А6

Общие правила безопасности при проведении экскурсии

Перед экскурсией подчеркивается необходимость соблюдения элементарных правил охраны природы:

- не ломай ветви и листья деревьев и кустарников;

- не повреждай кору деревьев. В травмированный ствол деревьев могут проникнуть болезнетворные организмы. Из травмированного ствола большой березы в течении одного сезона может стечь около 200 литров сока

- не рви в лесу, на лугу цветов. Пусть красивые растения остаются в природе. Помни, что букеты можно составлять из тех растений, которые выращены человеком;

- съедобные ягоды, орехи собирай так, чтобы не повредить веток. И не вырывай их с корнем;

- не сбивай грибы, даже несъедобные. Помни, что грибы нужны в природе;

- не обрывай в лесу паутину и не убивай пауков, они полезны;

- не лови бабочек, шмелей, стрекоз, других насекомых;

- не разоряй муравейник. Муравьи – санитары леса. Они в один день уничтожают 70 – 100 тысяч вредителей леса.

- не убивайте лягушек, жаб, змей, они полезны;

- не подходи близко к гнездам птиц. По твоим следам могут отыскать и разорить хищники. Если случайно окажешься возле гнезда, не прикасайся к нему, сразу же уходи. Иначе птицы – родители могут насовсем покинуть гнездо. Не разоряй птичьи гнезда. Не трогайте яйца и птенцов птиц в гнездах, от этого они могут погибнуть;

- не разрушайте норы животных;

- в лесу старайся ходить по тропинкам, чтобы не вытаптывать траву и почву. От вытаптывания погибают многие растения, насекомые;

- не шуми в лесу, парке. Шумом ты отпугнешь животных, помешаешь им, а сам увидишь и услышишь гораздо меньше;

- не жги костры в лесу;

- не бросайте в водоемы мусор;

- если вы заметили змею, не трогайте его, тогда и он вас не тронет. Змеи сами первыми не атакуют. Змеи живут поближе к открытым местам: на опушках леса, вырубках, любят погреться на солнце свернувшись клубком, они лежат на пнях, пригорках, холмах и других возвышенностях. Нужно помнить

об этом, гуляя по лесу или выбирая стоянку для пикника или палаточного лагеря;

- всегда старайтесь заботиться об окружающей среде, не причинять вреда флоре и фауне;

- пищевые отходы положите под деревьями, они могут стать прикормом для лесными зверей. Мусор (ненужные вещи) нужно забрать с собой или закопать в землю. Запомните! Что до полного разложения бумага 2 года, железные банки – 90 лет, полиэтиленовые пакеты – более 200 лет, стекла – более 1000 лет пролежат в земле;

- средствами, предназначенными для умывания и мытья посуды, нужно пользоваться на расстоянии не менее 100 метров от водоемов. Не выливать и не бросать никакие отходы в водоемы!;

- не разбивать стеклянную посуду, люди и лесные звери могут пораниться и осколки стекла могут стать причиной возникновения пожаров;

- место для костра должен быть максимально ровным, желательно защищенным от сильного ветра. Необходимо снять слой дерна, в основном делается это из соображений пожарной безопасности. Также следует помнить, что разжигать костер вблизи растущих деревьев нельзя – он должен находиться не менее, чем в 4-5 метрах от ближайшего дерева. Нужно обкопать костер по кругу, это дополнительно защитит от распространения огня.

Приложение А7

Правила поведения школьников на экскурсии

Кроме правил охраны природы необходимо соблюдать правила поведения школьников на экскурсии:

1. Участники экскурсии идут группой за руководителем, не обгоняя его и не растягиваясь.

2. Все движения должны быть по возможности бесшумны – необходимо слушать голоса леса.

3. По первому знаку педагога все должны остановиться и замолчать. На остановках собираться вокруг педагога в два ряда широким полукольцом. Продолжать движение с разрешения руководителя.

4. Разговоры недопустимы. Вопросы руководителю задавать вполголоса.

5. Растения не следует собирать, лучше записать в блокнот их характерные признаки и зарисовать.

6. Во время выполнения заданий группы расходятся на расстояние в пределах видимости или слышимости голоса педагога.

7. Не следует ловить животных (насекомых, земноводных, пресмыкающихся).

8. Не следует фотографировать птичьи гнезда во избежание раскрытия их для хищников. Тем более нельзя трогать яйца и гнезда.

9. Без разрешения руководителя не следует собирать какие-либо объекты на память в качестве сувениров.

Прежде чем углубиться в лес, нужно определить, в какой стороне находится солнце и где оно будет через два часа. Чтобы не заблудиться, надо запомнить заметные ориентиры на своем пути: ручьи, обрывы, камень у дороги, упавшее дерево.

Источник: https://superinf.ru/view_article.php?id=208

Руководители экскурсии ответственны за соблюдение правил безопасности и охрану жизни и здоровья обучающихся.

- у руководителя экскурсии должна быть походная аптечка, он должен уметь оказывать первую помощь;

- каждому участнику похода рекомендуется захватить из дома питьевую воду во фляжке или пластмассовой бутылке.

Во время экскурсий нельзя:

- отдыхать на поле, вблизи обочин и работающих машин;

- есть невымытые овощи, фрукты;

- снимать обувь и ходить босиком;

- есть неизвестные ягоды;

- выкапывать растения незащищенными руками;

- пить воду из открытых водоемов.

Нужно:

- выбирать места, где нет опасности нападения хищников, ядовитых животных, где нет трясин;

- ознакомить обучающихся с ядовитыми растениями (дурман, белена, волчье лыко, бледная поганка);

- опасными животными и насекомыми (змеи, клещи и т. п.);

- обследовать водоем с точки зрения безопасности его использования для купания;

- определить места для купания, оборудовать их спасательными средствами;

- должны быть спасательные принадлежности: пробковые пояса, спасательные круги;

Правила безопасного поведения на воде:

- купание учащихся разрешается проводить в специально отведенных местах в присутствии медицинского работника;

- перед купанием необходимо отдохнуть;

- в воду входить на мелком месте;

- во время купания нельзя стоять без движения;

- купаться рекомендуется при температуре воды не ниже 17–19 °С и температуре воздуха не ниже 21–23 °С;

- продолжительность купания не должна превышать 15 минут;

- время купания определяется по местным условиям, но не ранее чем через 2 ч после принятия пищи;

- организацию купания и непосредственный контроль за его проведением осуществляет учитель. Ответственный за купание должен находиться на берегу и перед заходом в воду и при выходе из нее проверять наличие купающихся.

Купание запрещается:

- ночью;
- без разрешения учителя;
- в необорудованных местах;
- в отсутствие ответственного лица;
- во время, не предусмотренное по распорядку дня.
- использовать спасательные средства для посторонних целей;
- применять снаряжение для подводного плавания;
- заплывать за оградительные знаки мест, отведенных для купания;
- подплывать к моторным, парусным судам, весельным лодкам и т. п.;
- загрязнять воду и берег, бросать стеклянную посуду, жестяные банки;
- стирать белье;
- прыгать в воду с сооружений, не приспособленных, для этих целей;
- толкать товарища с берега, с вышки в воду.

Приложение А8

Тематические экскурсии

Природоведческая экскурсия традиционно решает задачу знакомства с природой, т.е. накопление представлений о разнообразии объектов живой природы и их характерных особенностях.

Экологические экскурсии направлены защищать и беречь природу.

Экскурсии на сельскохозяйственные объекты помогают обучающим освоить представления о труде людей. Это экскурсии в поле (вспашка, сев, уборка урожая), на луг (выпас скота, уборка сена), в сад, в огород, в ягодник, на ферму, в оранжерею, на выставки цветов, птиц, рыб, в зоопарк и др. Посещение этих объектов даёт возможность показать детям, как человек влияет на природу, выращивает растения и животных, ухаживает за ними. Основная цель экскурсии - показать, что и для какой цели делают люди, как используют машины, как относятся к своему труду, каковы его результаты.

Экскурсии эстетического характера помогают обучающемуся научиться воспринимать красоту природы и развивают культуру его чувств. Используя различные педагогические приёмы, учитель способствует тому, что учащиеся от общения с природой получают неизгладимые впечатления. В то же время задачи нравственного и эстетического воспитания детей можно и нужно решать при организации и других видов экскурсий.

Вместе с тем, использование всех разновидностей экскурсий направлено на воспитание любви к природе и осознанное и бережное отношение к ней.

Историко-литературные экскурсии. Это экскурсии по литературе, истории и обществоведению в историко-литературные музеи, в исторические

места, посещение художественных выставок, картинных галерей, книгохранилищ, архивов.

Краеведческие экскурсии с целью изучения природы и истории родного края.

Комплексные экскурсии, которые охватывают сразу несколько предметов.

Предварительные экскурсии имеют целью накопления учащимися знаний, необходимых перед объяснением новой темы. Это стимулирует интерес и облегчает восприятие новой темы.

Сопровождающие экскурсии проводятся с целью частичной проверки знаний теоретического материала; проведение наблюдений по данной теме; сообщения новых знаний, то есть соответствует комбинированным урокам.

Заключительные экскурсии завершают работу по теме или разделу курса, имеют цель закрепить и углубить знания проработанного в классе материала.

Источник: <http://aneks.spb.ru/nachalnaia-shkola-okruzhaiushchii-mir/ekskursiia-kak-vid-deiatelnosti-vidy-i-funktcii-ekskursii.html>

Приложение А9

Тематические экскурсии

1. «Дыхание весны»: пронаблюдать приход весны, стремительные изменения в природе, записать и запомнить их на весь год, проверить народные приметы.

2. «Весеннее настроение»: полюбоваться весенним днем, подышать свежим воздухом, получить эстетическое наслаждение от общения с природой, закрепить навыки поведения в природе и укрепить здоровье. Навыки правильного отдыха на природе.

3. «Зеленый шум»: проведение наблюдений за выбранными объектами природы (какие изменения произошли со времени прошлой экскурсии), закрепление навыка подробного описания объекта, его видовой принадлежности.

4. «На пороге лета»: проследить природные явления, свидетельствующие о конце весны и начале лета, пронаблюдать за цветущими растениями, жизнью насекомых и птиц.

5. «Учимся у наших предков»: выявить положительное и отрицательное влияние человека на природу, закрепить навыки экологического поведения.

Источник: <https://infourok.ru/material.html?mid=38159>

6. «Никто не забыт, ничто не забыто» – работая по этому направлению обучающиеся знакомятся с боевыми, ратными подвигами своих земляков, а также отцов, дедов, своих предков. Они изучают неизвестные военные истории, осуществляют поиск документов, других свидетельств подвига и героизма своих земляков в различные исторические времена. Обучающиеся ухаживают за памятниками, окружают заботой ветеранов войны, организуют встречи и мероприятия, способствующие распространению знаний о подвиге представителей различных поколений.

7. «Страницы нашей летописи» - работая в этом направлении, обучающиеся знакомятся с малоизвестными страницами истории края и отдельных личностей, биографией и заслугами тружеников промышленности, сельского хозяйства, науки, здравоохранения, культуры и народного образования в годы войны, в периоды восстановления экономики, её реформирования. Школьники изучают развитие рыночных отношений в экономике края, предпринимательство, трудности, достижения и перспективы в этом процессе.

8. «Немеркнущие звезды» - работая по этому направлению обучающиеся изучают жизнь и творчество, заслуги и результаты деятельности выдающихся земляков: деятелей науки и техники, культуры, здравоохранения, образования, спорта, политики и экономики известных, прославленных в стране и в международном сообществе. Изучая биографии прославленных личностей, обучающиеся получают яркие и воспитывающие примеры, внутренне настраиваются на развитие качеств, необходимых для достижения успеха.

9. «К тайнам природы» - работая в этом направлении, обучающиеся изучают природный комплекс родного края, природные объекты и явления, природные ресурсы, их состояние, использование рекреационного потенциала. Особое внимание уделяется состоянию компонентов природного комплекса, причинно-следственным связям и путям разрешения проблем, накопившихся в них.

10. «Туристические тропы» - по этому направлению обучающиеся изучают основы туризма, виды туризма, совершают однодневные и многодневные походы по родному краю, организуют и проводят соревнования по туризму в школе, мероприятия способствующие распространению знаний, информации о красоте и уникальности природы своей малой Родины.

11. «Искусство принадлежит народу»- по этому направлению обучающиеся изучают памятники культуры (архитектурные, литературные), собирают и систематизируют фольклорный материал различных жанров, произведения национально-прикладного искусства и ремесла народов проживающих на территории края, оригинальное, самобытное, художественное творчество отдельных людей и групп, прославивших и прославляющих свой край. Обучающиеся проводят мероприятия, способствующие распространению знаний, информации о людях, которые своим творческим трудом и искусством развивают многогранное понятие культуры в родном крае.

12. «Будни индустриально-инновационной реформы» - работая в этом направлении, обучающиеся изучают реализацию индустриально-инновационной реформы в своем крае, они знакомятся с процессом современных научно-технических преобразований в экономике, новейшими производствами, техникой и технологиями в промышленности, сельском хозяйстве, транспорте, здравоохранении, образовании. Обучающиеся изучают развитие сложных, наукоёмких производств в экономике края, внедрение и использование передовых мировых достижений. При этом они убеждаются о

необходимости в современной экономике знаний, образования, высокого профессионализма.

13. «К здоровью, через спорт и здоровый образ жизни» - работая в этом направлении, ребята изучают развитие физической культуры в родном крае, селе, городе, спортивные достижения, спортивную инфраструктуру, проводят спортивные соревнования и способствуют пропаганде здорового образа жизни и развитию массовости спортивных и других оздоровительных мероприятий. Регулярно проводят в ближайшем общественном окружении тренинги, выявляющие и показывающие отрицательное воздействие вредных привычек и увлечений на организм, на будущее личности школьника.

Приложение А10

Народные приметы о погоде

Народные приметы о погоде – сохраняющиеся в народе и передаваемые из поколения в поколение сведения о различных признаках, указывающих на предстоящие явления погоды. Людям приходилось уметь ориентироваться в погодных явлениях затем, чтобы вовремя собрать или посеять урожай и начать другие земледельческие работы:

Народные приметы весны.

Жаворонки летят – к теплу, зяблик – к стуже.

Облака плывут высоко – к хорошей ясной погоде.

Гром в марте – возвращение холодов.

Гуси высоко летят – много воды будет.

Из берёзы течёт много сока – к дождливому лету.

Воробьи купаются в песке – к дождю.

Если кот спит на полу – к теплу.

Народные приметы лета.

Тёплые ночи летом сулят большой хороший медосбор.

Сверчок кричит – к хорошей погоде, молчит – к ненастью.

Лягушки квакают тихо – к дождю, а если звонко – к ясному дню и хорошей погоде.

Воробьи купаются в воде – быть дождю.

Голуби мило воркуют – на хорошую погоду.

Если утром гремит гром — вечером будет дождь.

Птицы низко летают – к дождю.

Перед ненастьем птицы сильно кричат и низко летают.

Перед дождём цветы обычно закрываются

Народные приметы осени.

Чем сильнее ветер на улице бушует – тем меньше будет заморозков осенью.

Если ранней осенью уже много снега – весна будет ранняя.

Мало ягод рябины – осень будет сухой.

Много ягод рябины – осень будет очень дождливой.

Закат солнца жёлтый или розовый предвещает хорошую погоду.

Гром в сентябре обещает тёплую осень.

Птицы садятся на крыши домов – к непогоде.

Комары появились уже поздней осенью – будет мягкая и относительно тёплая зима.

Осень будет теплой, если до позднего лета цветут анютины глазки, лютики, маргаритки, тысячелистник, клевер.

Домашняя птица прячет голову под крыло – к холоду.

Поздний листопад – к суровой и продолжительной зиме.

Ласточки низко летают – к дождю.

Народные приметы зимы.

Воробьи кричат – обычно к метели.

Ворона прячет клюв под крыло – признак прихода тепла.

Ворона купается – к ненастью.

Небо над лесом посинеет – к теплу.

Вечерние зори перегорают очень быстро – к оттепели.

Деревья покрылись инеем – к метели.

Деревья покрылись инеем – обычно к теплу.

Холодная зима – теплая весна.

Зима теплая – лето холодное.

Ясное небо зимой — к морозу.

Звезды ярко блестят – к морозу.

Кошка скребет пол – будет метель.

Осенью быстро опадают листья – много снега зимой будет.

Источник: <https://otvet.mail.ru/question/75566454>

Признаки ненастной погоды:

- утренняя заря красная или багрово-красная, солнце показывается из-за тучи или из рваных облаков;
- туманы после рассвета не исчезают, а поднимаются и довольно быстро превращаются в низкие слоистые облака;
- жаворонков не слышно с самой зари;
- ласточки и стрижи летают низко над землей;
- ветра нет, а дым из труб и от костра стелется понизу;
- на холме и в низинах одинаково тепло;
- днем и ночью температура воздуха почти не изменяется;
- отчетливо слышны звуки, которые почти не заметны при устойчивой хорошей погоде;
- сильнее гудят телеграфные провода;
- мало вылетает пчел из улья: они сидят в домике и громко жужжат;
- муравьи не спешат на работу;
- поникают днем белые и лиловые цветочки лугового сердечника, которые закрываются обычно на ночь;

- словно вянут голубые цветы цикория и желтые цветы чистотела;
- складываются мохнатые листочки красного лугового клевера;
- почти все цветы в саду, в лесу и на лугу, а особенно кусты сирени, жасмина, желтой акации и душистого табака благоухают; на широких листьях конского каштана появляются «слезы» – липкие капельки сока;
- хохлятся и купаются в пыли куры, а петухи поют не вовремя;
- ветер меняет свое направление;
- если перистые облака в виде нитей, когтей, нитей с крючками надвигаются и уплотняются, а их количество возрастает, то следует ожидать сильного ветра, осадков, плохой видимости, т. е. ненастной погоды;
- если перистые облаков мало и они рассеяны по небу, это означает, что в данном районе в ближайшее время будет неустойчивая погода, , без осадков, со слабыми и умеренными ветрами.

Источник: <https://znanija.com/task/1682869>

Приложение Б

Изучение растительного мира водоемов

- измерение температуры воды в разных местах водоема (реки, озера);
- определить виды растений растущих в прибрежной реи или озера края;
- сфотографировать или зарисовать в дорожном бланкоте растения водоема;
- зачерпнуть воду из водоема стеклянной банкой;
- с помощью лупы найти и рассмотреть микроскопические водоросли;
- объяснить причину «цветения» воды;
- составить правила поведения человека на водоеме;
- определить ограничения и запреты, необходимые для обеспечения чистоты, дальнейшего сохранения данного водоема;
- используя дополнительную литературу, информационные источники подготовить, рассказы об исчезающих водных растениях и животных края.

Приложение Б1

Изучение влияние человека на состояние водоема

- установить, как далеко от водоема находятся пашни, огороды, сады, постройки;
- выяснить, как используют воду данного водоема местные жители;
- выяснить роль водоема в жизни населенного пункта;
- оценить экологическое состояние водоема (насколько интенсивно он используется, как и чем загрязнен и т.д.);
- выяснить, используются ли на водоеме моторные лодки и какое влияние они оказывают на экологию водоема?;
- значение водоема для человека и других живых организмов;
- предложить меры по охране и восстановлению данного водоема;
- предложения о создании на этом водоеме зоны отдыха.

Приложение Б2

Лекарственные растения края

Болотный багульник

Вечнозеленый кустарник из семейства вересковых произрастает в заболоченных местах. Включен в Красную книгу Казахстана как исчезающий вид.

В медицинских целях собирают побеги с листьями и цветами, сушат в тени. При заготовке соблюдайте осторожность, поскольку багульник относится к ядовитым лечебным растениям.

Пион неправильный (уклоняющийся)

Относится к многолетним растениям, произрастающим в лесах и долинах рек на плодородных почвах. Часто культивируется в садах, а вот в диком виде в Казахстане встречается редко, поэтому отнесен к краснокнижным растениям. В отличие от других разновидностей пионов этот цветет осенью.

Пион относится к лекарственным растениям: целебны трава и корень, которые заготавливают в момент цветения. Настойка из растения рекомендована при неврозах и бессоннице как успокаивающее средство.

В народной медицине применяют это растение с осторожностью, поскольку оно относится к ядовитым. Используют при лечении кашля и желудочных заболеваний.

Прострел желтеющий

Этот многолетник относится к семейству лютиковые. Встречается на лесных опушках и на пологих горных склонах. Относится к исчезающим видам.

Используется как лечебная трава — годится вся наземная часть растения, а также бутоны и цветки. Из травы готовят настой, применяемый при радикулите, параличах, а также в случае, если укусила бешеная собака. Свежие измельченные листья помогают при чесотке, а настой бутонов — при ревматизме

Астрагал сладколистный

Многолетнее растение из семейства бобовые в народе еще называется волчьим горохом или маточником. Любит свет и влажный грунт, растет на лугах, опушках, в речной пойме.

Заросли астрагала — это лекарственные травы. Используется наземная часть во время цветения.

Толокнянка обыкновенная

Этот многолетний вечнозеленый стелющийся кустарник из семейства вересковые в народе называют еще медвежьим ушком (виноградом). Растение распространено на севере Евразии, но редко встречается в Казахстане.

В медицинских целях используются листья растения, которые собирают весной до появления цветов или осенью при полном созревании плодов.

Ятрышник шлемовидный

Многолетнее растение из семейства орхидные — редкий для Казахстана цветок. Растет на лугах, полянах с достаточным увлажнением.

Относится к лекарственным травам. Для лечения используются высушенные клубни растения.

Шпажник (гладиолус) черепичный

Многолетнее луковичное растение из семейства ирисовые обитает на влажных лугах, лесных полянах. Это исчезающий вид растения, который включен в Красные книги многих стран, в том числе и Казахстана.

В медицинских целях используется растение целиком, причем клубни заготавливают осенью, а листья — перед цветением.

Нормативная правовая база краеведческой работы в Республике Казахстан

Нормативной правовой базой Концептуальных основ являются следующие документы:

- Закон Республики Казахстан «Об образовании»;
- Закон Республики Казахстан «О науке»;
- Закон Республики Казахстан «О культуре»;
- Закон Республики Казахстан «О туристской деятельности в Республике Казахстан»;
- Закон Республики Казахстан «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия»;
- Закон Республики Казахстан «Об особо охраняемых природных территориях»;
- Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана (до 2020 года);
- Закон Республики Казахстан «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан»;
- Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2023 года.

В основу Концептуальных основ были положены:

- постановление Правительства РК №827 от 12.12.2017 об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан»;
- приказы Министерства образования и науки Республики Казахстан «Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам, курсам по выбору и факультативам для общеобразовательных организаций» и «Об утверждении Типовых правил деятельности видов организаций дополнительного образования для детей».

Приложение В1

Субъекты краеведения

Субъектами краеведческой деятельности определены следующие физические и юридические лица:

- научно-исследовательские учреждения;
- республиканские и местные исполнительные органы, областные и районные учреждения, межведомственные группы;
- организации образования всех уровней и форм собственности;
- учреждения и организации культуры, туризма и спорта;
- неправительственные организации;
- творческие и авторские коллективы;
- индивидуальные исследователи;
- тематические краеведческие движения и т.д.

Для обеспечения реализации содержания краеведения рекомендуется включить индикатор «краеведческая деятельность» в оценку деятельности организаций и учреждений, признаваемых ее субъектами.

Учреждения, ведущие краеведческую деятельность, хранение и охрану культурного наследия:

- государственные, областные, районные архивы и их фонды;
- музеи (государственные, национальные, мемориальные, краеведческие, изобразительного искусства, и др.) фонды музеев;
- библиотеки (республиканская, национальные, областные, районные);
- выставки.

Приложение В2

Объекты краеведения

Объектом краеведения является край как локальная (административная, географическая, культурно-историческая) территория проживания человека, ограниченная административными, природно-географическими и историко-географическими границами. В силу многокомпонентности понятия «край» частными объектами признаются:

- история и демография (этнография, урбанистика, топонимика, и т.д.);
- этнография и фольклор (народные знания, ремесла, промыслы);
- язык и литература (ономастика, фольклор, литературные произведения);
- культура и искусство (музыка, народное искусство, архитектура).
- экономика и хозяйство (социум, территория, отрасли производства);
- природа и все ее компоненты (геология, рельеф, богатства недр, почва, климат, водоемы, растительность, животный мир).

Краеведческая деятельность реализуется в следующих формах:

- научно-исследовательская, методическая, проектная и творческая деятельность субъектов краеведения;
- связь с общественностью, пропаганда и реклама, публикации и продвижение в средствах массовой информации;
- изучения исторического наследия и охрана культурных памятников;
- музейное дело и архивное дело;
- туризм и спорт;
- тематические краеведческие движения.

Развитие школьного туризма и краеведения, вовлечение подрастающего поколения в краеведческую деятельность в различных организационных формах позволяет обеспечить в будущем расширение и совершенствование туристской индустрии в целом, которая становится все более важным сектором экономики многих стран. Кроме того, международный и внутренний туризм содействует развитию контактов и сотрудничеству. Международный туризм

способствует укреплению мира во всем мире, оздоровлению международной обстановки в целом. Внутренний туризм благотворно воздействует на развитие национального патриотизма и формированию общегражданской идентичности.

Приложение В3

Основные источники краеведения

- устные источники (исторические предания, мифы и легенды, шежире, қария сөз, ескі сөз, эпические сказания, сказки, исторические песни, устное народное творчество, народные пословицы и поговорки и т.п.);
- историко-генеалогические источники (шежире казахов, генеалогия казахских родов и племен, и связанных с их происхождением истории, история фамилий, династий, традиции казахской семьи как важной ценности нации);
- наблюдения (этнографические, фольклорные, хозяйственного цикла, метеорологические, за природными объектами, процессами природы, животного и растительного мира, и др.);
- артефакты (предметы культуры, следы построек, места стоянки древних людей, хозяйственные инструменты, каменные, бронзовые и железные изделия, орудия труда, оружие, керамика, ювелирные изделия, знаки, символы, и др.);
- краеведческая библиография и печатные издания (путеводители, энциклопедии, справочники, проспекты, учебники, письменные исторические источники, карты, журналы, газеты и т.п.);
- памятники истории и культуры (связанные с развитием общества и государства, историческими событиями в жизни края, произведения социальной и духовной деятельности людей, имеющее научную, историческую, художественную, литературную, культурную, государственную, национальную значимость и ценность);
- литературные источники (литературные сочинения и произведения казахских писателей, поэтов, литературоведов, романистов и публицистов, в которых содержатся сведения краеведческого характера);
- картографические источники (атласы, текстовые, табличные, цифровые, графические, фотографические, аэроснимки, и др.);
- статистические источники (административная, сельскохозяйственная, экономическая, промышленная, профессиональная, торговая, социальная, этническая, культурная, демографическая, военная, образовательная, и др.).

Приложение В4

Этнопедагогические основы краеведения Казахстана – «Қасиетті Жер-Су»

История краеведения как формы общественного сознания на территории Казахстана формировалась издревле, с петроглифов эпохи неолита и бронзы. Сако-гуннские памятники культуры, выраженные в искусстве «звериного стиля», доносят отголоски древнего мировоззрения. В них отражены ценностные представления об окружающей среде – природных объектах, флоре и фауне древнего Казахстана.

В дальнейшем преемственность краеведческой традиции прослеживается в разные этапы истории Казахстана: тюркский, караханидский, золотоордынский – эпохи «Ұлы Дала Елі» и периода Казахского ханства. В тюркских письменных памятниках Кюль-Тегина, Тоньюкука и Бильге кагана представлена базовая идеологема тюркской цивилизации – «Қасиетті Жер-Су, Ұмай Ана», «Ергенекон», «Мәңгілік Ел» («Священная Земля-Вода, Умай Ана», «Ергенекон», «Мәңгілік Ел»). В этот период сформировался ареал системы жизнедеятельности кочевого хозяйства, оседло-земледельской, городской культуры.

Тюркские эпические памятники «Огуз-нама», «Китаби Дадем-Коркут» содержат древние эпонимы и топонимические комплексы. Труды Абу-Насыра аль-Фараби, Жусупа Баласагуни и Махмуда Кашгари являются этапом развития историко-философского сознания, в котором прослеживаются такие важные идейно-теоретические и краеведческие категории, как «Туған жер» («Родная земля»), «Атажұрт» («Обиталище предков»), «Атамекен» («земли деда»), «Отан» («Родина»), и ранние тюркские топонимические наименования.

«Диуани лугат ат-тюрк» знаменует собой краеведение как первую форму научного толкования тюркского исторического ландшафта – карты тюркского мира, народов и языков. Тюркские пантеоны – Арыстанбап, Ходжа Ахмет Ясави и другие сакральные памятники – ценное историко-культурное наследие краеведения Ұлы Дала Елі. Как было подчеркнуто в программной статье «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», по своему культурному значению «Туркестан или Алтай имеют не просто национальное или континентальное значение, – это глобальные величины».

Здесь же отмечается: В VI–VII веках, в ранние средние века, на территории Евразии зародилось и действовало древнетюркское руническое письмо, известное в науке как орхоно-енисейское письмо... С V по XV век тюркский язык был языком межнационального общения на большей части Евразии. В Золотой Орде делопроизводство и международная переписка велась на тюркском языке. Начиная с X по XX век, почти 900 лет, на территории Казахстана применялась арабская графика.

Видные средневековые историки Рашид-ад-дин и Абулгази Баһадур хан создали энциклопедию тюркской генеалогии. В исторических преданиях и легендах об Асане Кайгы отражены идея «Құтты Қоныс-Жерұйық» как историко-культурной заповедной территории – житницы нации. В работе Кадыргали Жалаири представлена территория казахского союза племен «Алаш мыңы», а в сочинении Мухамед Хайдар Дулати упоминаются сакральное место создания казахской государственности – Казак Хандығы.

В Казахском ханстве продолжалась традиция защиты Отечества – священной казахской земли, выраженной в мудрых назиданиях казахские биев, батыров и ханов. Краеведение как форма общественного сознания и мировоззрения заложена в фонде богатой лексики казахского языка, имеющей многотысячетлетнюю историю, в ономастической традиции и фольклорном наследии. Богатый фонд исторического джыра казахского народа хранит массив историко-краеведческих источников. Идея целостности государства и территории заложена в основу движения Алаш и их последователей – А. Ермаков, С. Садуақасов, Б.Момышулы, Ж.Ташенов и др.

Как было отмечено Президентом страны в программной статье «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», у каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа. Это одно из оснований духовной традиции.

Казахстан – огромная по территории страна с богатой духовной историей. Но никогда в народе не прерывалась связь в этом духовном географическом поясе. За всю историю создана цепочка важных с точки зрения культуры и духовного наследия святых мест: памятников, зданий, сооружений. Для Казахстана это особенно важно. В программной статье Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» отмечено, что «в национальном сознании важно увязать воедино комплекс памятников вокруг Улытау и мавзолея Кожа Ахмета Ясави, древние памятники Тараза и захоронения Бекет-Ата, древние комплексы Восточного Казахстана и сакральные места Семиречья и многие другие места. Они образуют каркас нашей национальной идентичности, определенные ценности, культурные символы, собственную национальную символику» (См.: «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»).

Краеведение современного Казахстана охватывает исторические ойкумены – сакральные территории Алтай-Ертіс, Жетысу, Сарыарқа, Маңғыстау, Сыр, Еділ-Жайық.

В XX веке была усилена источниковая, методологическая и методическая база краеведческих исследований.

В развитии современного краеведения Казахстана опора на имеющийся этнопедагогический и исторический опыт, сохранение культурно-идеологической и духовной преемственности определяется ключевым приоритетом.

Приложение В5

Сакральные объекты Казахстана общенационального значения

Сакральные объекты Казахстана общенационального значения – это особо почитаемые памятники историко-культурного наследия и природно-

исторического ландшафта Казахстана, которые связаны с важными духовными, политическими, историческими и культурными событиями.

Сакральные памятники Казахстана имеют большую государственную общенациональную значимость и непреходящую ценность в памяти казахского народа, и выступают в качестве символов национальной памяти, ратных дел и гражданского подвига, единства и возрождения.

К их числу относятся следующие категории сакральных объектов:

– особо почитаемые и легендарные памятники природы и неповторимой экосреды Казахстана, связанные с мифологической картиной мира казахского народа и их исторических предков, включающие уникальные пещеры, скалы, горы, леса, родники и реки, связанные с символами плодородия Земли и Воды;

– археологические памятники, включающие места древних поселений и погребений людей, следы древней культуры, петроглифы, писаницы, менгиры, городища и города, крепости и укрепления, пашни, заливные луга – коруки (коруык), ирригационные системы (арык) и караванные пути, и др.;

– религиозные и культовые объекты, связанные с феноменом *аулие* и являющимися местами поклонения, включающие предания о персонах древних и средневековых святых – уникальных личностей пратюркского времени, эпохи общетюркского единства, времени Казахского ханства, и до XX века;

– сакральные места, связанные с историей знаменитых государственных и политических деятелей казахского народа – биями, батырами, ханами, а также с историческими личностями – улемами, муллами, ишаны, акыны, просветители, внесшие вклад в развитие государственности, культуры, науки и образования;

– сакральные места, связанные с важными историческими и политическими событиями – места, связанные с символами единства казахского народа и места, где восседали казахские бии и ханы; места, связанные с драматическими вехами в истории казахской степи – ашаршылық, места героических сражений, в борьбе с иноземными захватчиками, с национально-освободительным движением казахского народа.

Приложение В6

Научно-педагогические и методологические основы краеведческой деятельности и краеведческих исследований

Казахстан богат историческими памятниками, характеризующими общечеловеческую цивилизацию. В них нашли отражение все этапы тысячелетней истории и культуры. Территория Казахстана издревле была одним из важнейших торгово-экономических, финансовых, культурных, ремесленных центров, играющих большую роль в функционировании трансконтинентального сухопутного Великого Шелкового пути, связывающего народы и государства Запада и Востока, Севера и Юга. Здесь исторически возникали, развивались и эволюционно сменяли друг друга многочисленные государственные образования тюрков.

Исследование краеведения в Республике Казахстан в целом и в её регионах в частности продиктовано необходимостью воспитания у подрастающего поколения чувства патриотизма, любви и уважения к Родине. Не случайно в программах средних образовательных школ в качестве обязательного компонента введен региональный аспект изучения отечественной истории, географии, филологии и др. При этом следует признать, что история краеведения в целом в республике и в её регионах не стала объектом специального научного исследования.

В основу методологии исследований по краеведению могут быть положены принцип историзма и концепция целостности и объективности мировоззрения, событий и явлений, что позволяет рассмотреть историю развития краеведения, а также методологические подходы к ее изучению: метод анализа и синтеза, исторический и логический, проблемно-хронологический, историко-сравнительный и системный методы.

Программа «Туған жер» – основа общенационального патриотизма. Образование – самый фундаментальный фактор успеха в будущем. Нужны не просто инженеры и медики, но и люди, хорошо понимающие современность и будущее. Нужно создать условия для полноценного образования по истории, политологии, социологии, философии, психологии, культурологии, филологии. Необходимо организовать серьезную краеведческую работу в сфере образования, экологии и благоустройства, изучение региональной истории, восстановление культурно-исторических памятников и культурных объектов местного масштаба. Знать и гордиться историей своего края – дело нужное и полезное. Кроме того, внутренний и внешний культурный туризм должен опираться на символическое наследие народа. «Национальные традиции и обычаи, язык и музыка, литература и свадебные обряды, – одним словом, национальный дух, должны вечно оставаться с нами, вечный зов аруаха – это только часть нашей духовной культуры. Важно не забывать, о принадлежности к единой и великой нации» («Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»).

Формы реализации: написание научных монографии по истории края, составление энциклопедий, изучение культовых мест, сакральных объектов и духовных святынь национального масштаба, выпуск методических пособий для учащихся по краеведению, издание фотоальбомов, туристических проспектов, знакомящих иностранцев с культурно-историческими памятниками Казахстана, разработка рекомендаций по созданию краеведческих музеев в школах. Исследования могут быть использованы при создании обобщающих работ по изучению природы и истории края, при организации краеведческих курсов для учителей школ городов, областей и районов.

В рамках проекта «Современная казахстанская культура в глобальном мире» («Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания») необходимы исследования не только истории края, но и природных ресурсов, сельского хозяйства, промышленности областей; создание областных, районных, городских, поселково-сельских, «заводских» и школьных музеев,

которые будут осуществлять большую работу по воссозданию исторического прошлого Казахстана, способствовать сохранению памятников истории и архитектуры. Исследования должны быть также ориентированы на изучение деятельности библиотек, Государственных архивов, Центров документаций, обеспечивающих сохранение культурного наследия казахского народа и этносов, проживающих на территории Республики Казахстан; на систематизацию и пропаганду краеведческих знаний, формирование гражданского сознания школьников и студентов суверенного Казахстана.

В связи с этим особое значение приобретают краеведческие исследования в рамках магистерских и докторских диссертаций, НИР по грантовому и программно-целевому финансированию.

Комплексное изучение территории охватывает самый широкий круг исследований в области природы, истории, археологии, этнографии, культуры, демографии, топонимики, туризма, хозяйства и др. Краеведение использует комплекс научных дисциплин, различных по содержанию и частным методам исследования, но ведущих в своей совокупности к научному и всестороннему познанию родного края. Поэтому в общем краеведении в зависимости от объектов исследования выделяют различные виды краеведения:

- природно-географическое – изучает компоненты природы и природно-территориальные комплексы;

- экономико-географическое – изучает хозяйство и производственно-территориальные комплексы;

- историческое – вещественные и письменные памятники, археологические находки, литературные и архивные источники, памятники зодчества и архитектуры;

- этнографическое – жизнь, деятельность и быт людей определенного микрорайона, при этом комплексно изучаются поселения, одежда, утварь, орудия производства;

- фольклорное (от нем. слова «народ») – декоративные украшения произведений зодчества, художественных промыслов, устное народное творчество и народные обряды;

- биологическое и экологическое – изучение биоценозы, флоры, фауны края и т. д.

Комплексное краеведение – природные и социальные явления во всех их причинно-следственных связях. Основным методом является сбор и систематизация информации, натуральных образцов, предметов материальной культуры и др. Комплексное краеведение привлекает ряд научных методов, но наиболее тесно оно связано с географией.

Системные научные изыскания определяют ценность комплексного изучения вопросов становления и развития краеведческого образования в Казахстане на примерах разных регионов. В целях развития духовной сферы необходимо воссоздание и научное исследование значительных историко-культурных и архитектурных памятников, имеющих особое значение для национальной культуры. При этом должна быть абсолютно современная по

форме подачи материала методика, книги, весь набор мультимедийного сопровождения и информационная поддержка в популяризации истории и биографии исторических личностей и выдающихся современников.

Приложение В7

Ресурсное обеспечение краеведческой работы

Для реализации задачи по ресурсному обеспечению краеведческой деятельности в Республике Казахстан необходимо:

- разработать единый национальный кадастр объектов краеведения с интегрированными электронными картами и онлайн-картографическими сервисами;

- организовать справочно-информационную деятельность местных организаций, учреждений, предприятий, библиотек (сайты, электронные учебники, книги, видеоэкскурсии);

- разработать и опубликовать информационно-справочные материалы, путеводители по сакральным и культурным местам Казахстана на казахском, русском, английском языках и, при необходимости, на востребованных языках целевой аудитории;

- разработать национальную сеть познавательных туристских и экскурсионных маршрутов, экологических троп;

- рассмотреть вопрос придания статуса «историко-культурные заповедные зоны» (по примеру национальных природных парков) территориям, где расположены сакральные культурно-исторические объекты / духовные святыни Казахстана / (Туркестан, Ұлытау, Кокшетау, и др.);

- обеспечить непрерывную деятельность по пополнению краеведческого контента для продвижения в электронных средствах массовой информации;

- выделить эфирное время на телеканалах для трансляции краеведческой информации в целях охвата широкой аудитории Республики Казахстан;

- создать многофункциональные приложения для действующих операторов связи с целью информирования населения о краеведении.

Для развития краеведческих знаний, воспитания патриотизма детей и взрослых необходимо:

- разработать научно-методические основы краеведческой работы с учетом принципа обновления содержания образования, с изданием учебно-методического пособия;

- рекомендовать внести соответствующие изменения в типовые учебные программы по общеобразовательным предметам начального, основного и общего среднего образования, в части усиления краеведческого контента;

- внедрить в учебный процесс учебники и учебно-методические пособия по направлениям краеведения (учебно-познавательные издания, содержащие систематически подобранные научные, литературно-художественные, географические, исторические, этнокультурные и иные материалы или их

фрагменты, наглядно-иллюстративные материалы, отражающие общие и специфические особенности края по учебному предмету);

– разработать электронное приложение к учебникам «Краеведение». В целях дополнения материалов учебного пособия, повышения познавательных интересов обучающихся и эффективности образовательного процесса учебное пособие сопровождается электронными приложениями, информационными образовательными ресурсами. Содержание электронного приложения включает демонстрационные материалы (мультимедийные комплексы, 3D демонстрации, аудио-, видеоматериалы, виртуальные лаборатории и экспедиции, практикумы и модели) и тесты, реализующие функции контроля знаний. Материал, представленный в электронном приложении, не должен дублировать основные материалы учебного пособия;

– для успешной организации интерактивных форм краеведческого образования городскими, областными и районными организациями образования в рамках заключаемых меморандумов сформировать общие планы о сотрудничестве для возможности использования местных ресурсов;

– рекомендовать разработку и издание Хрестоматии по краеведению Казахстана общенационального характера, на научно-методической основе, в целях применения в процессе обучения и краеведческой работы, с учетом принципа обновления содержания образования;

– рекомендовать организациям образования совместно со структурами местной администрации проводить занятия на объектах краеведческой деятельности;

– разработать читательские, аудио-и видеосервисы на специализированных краеведческих сайтах, как, например, сайт «Рухани жаңғыру» <http://ruh.kz/kz/tugan-zher>, и вести их работу на основе принципов объективности, системности и непрерывности;

– создавать анимационные и познавательные фильмы, а также рекламную продукцию по краеведению с усилением местного контента;

– субъектам краеведческой деятельности разработать и проводить онлайн занятия с использованием местных ресурсов;

– субъектам краеведческой деятельности в сфере культуры и искусства создавать музыкальные, драматические, поэтические, изобразительные, декоративные и иные творческие арт-проекты краеведческой тематики в форме конкурсов, выставок, творческих десантов и декад, состязаний, Дельфийских игр, фестивалей и т.п.;

– субъектам краеведческой деятельности в сфере туризма и спорта создать проекты общенационального, областного, районного и городского значения по возрождению и популяризации национальных видов спорта народа Казахстана;

– рекомендовать субъектам краеведческой деятельности в области общественного согласия и формирования светскости разработать цикл мероприятий, направленных на гармонизацию межкультурных отношений;

- рекомендовать музейным учреждениям крупных городов Казахстана создать единый национальный интерактивный детский культурно-образовательный проект-портал о краеведении (например, «Путешествие в страну «Балапан») с использованием новых современных технологий:
- 3D, 5D, 7D форматы (как, например, 3D Skin and Bones);
- медиа пол;
- «живые» интерактивные мультимедийные книги;
- аудиоинсталляция (аудиогид, аудиоэтикетка-наушники);
- видеомэппинг, голографические витрины;
- мультитач (Multitouch);
- VR мобильные шлемы;
- сенсорные киоски;
- инициировать создание и деятельность республиканских, областных и районных краеведческих общественных, детско-юношеских движений в форме экспедиций, сборов, слетов (как, например, республиканская туристско-краеведческая экспедиция «Атамекен», Республиканская туристская экспедиция школьников и молодежи «Менің Отаным – Қазақстан» («Моя Родина – Казахстан») и т.п.

Приложение В8

Популяризация и пропаганда краеведческих знаний в обществе

Популяризация краеведения осуществляется через:

- разработку интегрированных учебных программ для основного среднего образования, ТиПО, вузов;
- использование возможностей местных субъектов и объектов в краеведческой деятельности, включая уникальные природные комплексы, памятники истории и культуры;
- привлечение смежных организаций, физических и юридических лиц, не осуществляющих прямо краеведческую деятельность;
- распространение знаний о науке «История» об исторических личностях, событиях, культурных памятниках среди широких масс населения;
- распространение знаний о науке «География» и смежных наук о природе, экономике и культуре среди широких масс населения;
- развитие эко-туризма в Республике Казахстан;
- активизация краеведческого движения (экскурсии, экспедиции, походы, туристические маршруты, посещение музеев и т.д.).

Это позволит в ходе изучения края систематизировать, пропагандировать краеведческие знания и способствовать формированию гражданского сознания населения Казахстана.

Сложные организационные и методические задачи краеведения решаются высококвалифицированными кадрами педагогов, инструкторов, методистов и других специалистов, привлекаемых к сфере краеведения. В связи с этим

необходимо открытие в вузах республики факультетов или специальностей по подготовке соответствующих кадров.

В целях пропаганды успешного опыта в области краеведческой работы используется все многообразие форм и методов библиотечной деятельности (выставки, устные журналы, читательские рецензии, вечера обсуждения и др.). В организации пропагандистской работы краеведческого характера реализуется все преимущество библиотечного обслуживания населения. Библиотеки являются центрами краеведческого движения, объединяющими его участников в работе по организации музеев, сбору материалов о своем крае и пропаганде краеведческой литературы и материалов о родном городе и районе, реализации краеведческих ресурсов через издательскую деятельность, поисковой и исследовательской деятельности, по формированию фондов краеведческой литературы.

Историко-краеведческая и туристско-краеведческая деятельность – это реальная возможность расширить собственные исторические и географические познания. Основными направлениями историко-краеведческой и туристско-краеведческой работ являются:

- научно-изыскательская (сбор, анализ, классификация, каталогизация);
- образовательная деятельность (обучение, тренинги, и др.);
- культурно-досуговая деятельность;
- информационно-просветительская деятельность.

Туристско-краеведческая и экологическая деятельность отличается наибольшей интегрированностью, так как включает в себя все возможные виды деятельности в различных формах: познавательную, трудовую, спортивную, исследовательскую, учебно-профессиональную, игровую, коммуникативную, а также сохранение, исследование и пропагандирование богатого культурного наследия родного края, т.е. памятников, документального материала и др. Она включает:

Она включает:

– организацию конкурсов «Детские рисунки и поделки о крае», «Научные проекты школьников и студентов», «Книга года о крае», «Этнографическое исследование и письмо» и др.;

– пропаганду передового опыта отечественных и зарубежных краеведов через средства массовой информации; организацию и проведение семинаров, научно-практических конференций;

– выставки, лекции, тематические и литературные вечера, краеведческие кружки, конференции, чтения, фестивали, конкурсы, экспедиции с целью ознакомления граждан с историей края.

Ожидаемые результаты реализации

Реализация Концептуальных основ обеспечит:

- совершенствование государственной политики в сфере изучения и развития краеведения, в целях повышения конкурентоспособности;
- расширение сферы употребления государственного языка и повышение его общественной значимости, в том числе актуализация и реализация перехода казахского языка на латиницу;
- разработка принципов развития краеведения Казахстана как научной и образовательной дисциплины, в том числе в процессе реализации проекта «Новое гуманитарное знание: 100 новых учебников на казахском языке по общественным и гуманитарным наукам»;
- совершенствование взаимодействия государственных органов и институтов гражданского общества по вопросу развития краеведения, в том числе в целях популяризации принципа прагматизма в процессе модернизации общественного сознания;
- разработка, на основе примеров исторического и литературного краеведения, теоретических материалов по проблематике сохранения национального кода, перехода государственного языка на латиницу;
- повышение роли краеведения в реализации государственных программ «Туған жер», «Духовные святыни / Сакральная география Казахстана»;
- укрепление взаимодействия с научными и университетскими центрами зарубежных стран и международными организациями, в целях реализации проекта «Современная казахстанская культура в глобальном мире» по рамках развития краеведения Казахстана;
- укрепление института краеведения и формирование новых институтов по изучению истории края, на основе принципа «Культ знания», в том числе в целях реализации проекта «100 новых лиц Казахстана»;
- развитие нормативной правовой базы краеведения по вопросам изучения истории и природы родного края, предусматривающую в том числе и реализацию принципа «открытость сознания»;
- сохранение, укрепление и развитие казахстанской модели стабильности, общественного согласия и общенационального единства на основе реализации нового принципа «эволюционное, а не революционное развитие Казахстана»;
- создание системы информационной работы с целью укрепления и развития национальной идентичности и народного единства.

Главным результатом реализации настоящих Концепции должно стать дальнейшее укрепление института краеведения как центра координации работы по развитию казахстанской модели идентичности и единства.

Глоссарий

Архитектурный объект - здание, сооружение, комплекс зданий и сооружений, их интерьер, объект благоустройства, ландшафтного или садово-паркового искусства, созданный на основе архитектурного проекта.

Геоглифы – различные изображения на поверхности земли, нанесенные древними людьми, тип памятника.

Городище — тип археологического памятника, укрепленное поселение. Отмечены валами, рвами, развалинами стен, наличием культурного слоя. Охватывает памятники от энеолита до Средних веков.

Культурно-географический сакральный пояс – единая сеть мест памяти.

Культурный памятник - относятся могильники, молебные места, жертвенники, погребальные места и другие памятники археологии.

Курган – древняя могильная насыпь из земли или камней.

Мавзолей - (лат. *mausoleum*, от греч. *Mausoleion*), монументальное погребальное сооружение, включавшее камеру, где помещались останки умершего, и иногда поминальный зал.

Мемориальный - служащий для увековечения памяти какого-л. лица или события. *Мемориальная доска. Мемориальное сооружение. Мемориальный музей. Мемориальный дом.*

Мемориальный комплекс - территория с размещенными на ней монументальными архитектурными сооружениями: мавзолеями, пантеонами, скульптурными группами, обелисками славы и памятниками, посвященными выдающимся событиям из истории страны и народа, её населяющего.

Монумент - (лат. *Monumentum* «воспоминание; памятник», от *monere* «внушать, напоминать, воодушевлять») — значительный по размерам памятник искусственного происхождения, отождествляющий собой какое-либо значимое событие своей эпохи и времени и соответствующий социально-общественному восприятию действительности отождествляемого события.

Некрополь — (дословно «город мёртвых», др.-греч. νεκρός — мёртвый, πόλις — город). Комплекс погребений древнего мира: большое кладбище, расположенное на окраине древних городов, с гробницами и каменными надгробиями. Некрополем также обычно называли могильник или место большого количества захоронений.

Памятник - скульптура или архитектурное сооружение в память кого-чего-н. Объект, являющийся частью культурного наследия страны, народа, человечества. Совокупность памятников истории и культуры составляют движимые (являющиеся или способные быть объектами музейного показа) и недвижимые памятники; по типологическим признакам они делятся на памятники истории, памятники археологии, памятники градостроительства и архитектуры, памятники искусства, а также памятники письменности (документальные памятники).

Памятник природы - природный объект, охраняемый государством (напр., уникальное дерево, водопад, гейзер).

Петроглифы - выбитые или нанесённые краской изображения на каменной основе. Могут иметь самую разную тематику - ритуальную, мемориальную, знаковую. Петроглифами называют как первобытные пещерные наскальные живописные рисунки, так и более поздние рисунки и гравировки, например, на специально установленных камнях, мегалитах или на скалах.

Пещера - полость в верхней части земной коры, сообщающаяся с поверхностью одним или несколькими входными отверстиями. Пещерные жилища (пещеры) с комбинациями признаков, которые определяют их выдающуюся универсальную ценность, согласно *Конвенции об охране Всемирного культурного и природного наследия* должны быть включены в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО— своеобразный фонд выдающихся памятников культуры и природы, основной целью которого является привлечение сил мирового сообщества для сохранения этих уникальных объектов.

Поселение - вид археологического памятника, объекта. Прототипами памятников были древнейшие погребальные сооружения – мегалиты и курганы, а позже обелиски, пирамиды и т.п.

Природный ландшафт - это пространственная среда, в пределах которой основные ландшафтные компоненты сформировались и существуют без участия человека.

Резиденция - (позднелат. *residentia*) местопребывание главы государства, правительства, посла иностранного государства.

Родник - (источник, ключ, криница) — естественный выход подземных вод на земную поверхность на суше или под водой (подводный источник).

Сакральный объект - особо почитаемые памятники природного ландшафта и культурного наследия, светской и культовой архитектуры, мавзолееи, а также места, связанные с историческими и политическими событиями, имеющими непреходящую ценность в памяти народа Казахстана.

Триумфальная арка - архитектурный памятник, представляющий собой большую торжественно оформленную арку. Триумфальные арки устраиваются при входе в города, в конце улиц, на мостах, на больших дорогах в честь победителей или в память важных событий.

Усадьба - комплекс жилых, хозяйственных, парковых построек, которые составляют одно хозяйственное и архитектурное целое.

<https://dic.academic.ru/>

<https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Сакральные объекты Республики Казахстан по областям

№	Город/ Область	Сакральный объект
1	г. Алматы	<ol style="list-style-type: none"> 1. Боралдайские сакские курганы 2. Вознесенский кафедральный собор 3. Храм Христа Спасителя 4. Мавзолей батыра Райымбека 5. Мемориальный дом Ахмета Байтурсынова 6. Здание «Дома Правительства», где в 1991 г. Принята декларация о независимости 7. Площадь Республики - Монумент Независимости 8. Памятник, посвященный участникам декабрьских событий 1986 года – «Тәуелсіздік таңы»
2	г. Астана	<ol style="list-style-type: none"> 1. Городище Бозок 2. Мусульманское кладбище Караоткел 3. Место захоронения Смагула Садвакасова 4. Монумент «ашаршылық құрбандары», посвященный жертвам голода 1932-1933 гг. 5. Монумент, посвященный защитникам отечества и памяти погибшим во второй мировой войне – «отан-ана» 6. Монумент "Астана-Байтерек" 7. Монумент "Қазақ Елі" 8. Дворец Мира и Согласия 9. Триумфальная арка "Мәңгілік Ел"
3	Туркестанская область	<ol style="list-style-type: none"> 1. Пещера и озеро Жылаган-ата 2. Пещера Акмешит 3. Гора Казыгурт 4. Хан-Тенгри 5. Городище Отырар 6. Городище Яссы 7. Комплекс "Акыртас" 8. Городище Сайрам 9. Городище Сауран 10. Городище Созак 11. Мавзолей Укаша-ата 12. Мавзолей Баба Тукти Шашты Азиз 13. Мавзолей Ибрагим-ата 14. Мавзолей Карашаш-ана 15. Мавзолей Гауһар-ана 16. Мавзолей Домалак-ана 17. Архитектурный комплекс Исмаил-ата

		<ul style="list-style-type: none"> 18. Мавзолей Ходжа Ахмета Яссауи 19. Мавзолей Рабии Султан бегим 20. Мавзолей Арыстан-баб 21. Мавзолей Карабура 22. Мечеть Аппак-Ишана 23. Мавзолей Есим-хана 24. Мавзолей хана Хакназара 25. Мемориальный комплекс «Бірлік-Ордабасы»
4	СКО	<ul style="list-style-type: none"> 1. Поселение Ботай 2. Мавзолей Кожабергена-жырау 3. Кулсары Кудайбердыулы 4. Мемориальный комплекс батыров Карасая и Агынтая 5. Резиденция Абылай-хана 6. Усадьба Сырымбет
5	Павлодарская область	<ul style="list-style-type: none"> 1. Пещера Коныр аулие в Баянауле 2. Городище Акколь-Жайылма 3. Мавзолей Бухар-жырау 4. Исабек Хазрет 5. Мавзолей Машхур-Жусип Копейулы 6. Мавзолей Малайсары Токтауылулы 7. Место захоронения Жасыбая Омирулы 8. Озеро Жалаулы
6	Мангистауская область	<ul style="list-style-type: none"> 1. Историко-культурный комплекс Отпан тау 2. Городище Кызылкала 3. Шопан-ата 4. Караман-ата 5. Масат-ата 6. Шакпак-ата 7. Султан-епа 8. Сисем-ата 9. Мавзолей Барака Сатыбалдыулы 10. Мавзолей Исы Тиленбайулы 11. Мавзолей Досана Тажиулы 12. Мавзолей Балуанияза Мусрепулы 13. Мемориальный комплекс Т.Г. Шевченко
7	Кызылординская область	<ul style="list-style-type: none"> 1. Городище Ширик-Рабат 2. Городище Жанкент 3. Городище Сыганак 4. Городище Жент 5. Мемориальный комплекс Коркыт-ата 6. Башня Бегим-ана 7. Мавзолей Хорасан-ата 8. Комплекс Толегетай-Кылышты ата 9. Мавзолей Окшы-ата

		10. Мавзолей Жанкожи Нурмухамедулы 11. Мавзолей Бухарбая Естекбайулы
8	Костанайская область	1. Тургайские геоглифы 2. Укрепленное поселение Камысты 3. Культовый памятник Екидын 4. Мавзолей Барака Жанузакулы 5. Мавзолей Жауке Назаргулулы 6. Мавзолей Миржакыпа Дулатова 7. Место захоронения Амангельды Иманова 8. Мавзолей Абдигаппара Жанбосынулы 9. Мавзолей Кейки-батыра
9	Карагандинская область	1. Гора Аулиетау (Акмешит) 2. Гора Едыге 3. Алтын шоки 4. Гора и пещера Бектау-ата 5. Петроглифы Теректы аулие 6. Археологический комплекс Бегазы 7. Культовый памятник Домбауыл 8. Мавзолей Жубан-ана 9. Мавзолей Жошы-хана 10. Мавзолей Алаш-хана 11. Мечеть Кунанбая Ускенбаева 12. Мавзолей Шанышкылы Бердикожи 13. Мавзолей Жидебая Кожаназарулы 14. Место захоронения батыра Баяна 15. Место захоронения Байгозы Наймантайулы 16. Мавзолей Агыбая Конырбайулы 17. Мавзолей Таттимбета Казангапулы 18. Историко-культурный центр Первого Президента 19. Место Булантинского сражения 20. Музей КарЛАГА
10	Западно-Казахстанская область	1. Городище Жайык 2. Жумагазы Хазрет 3. Мавзолей Даулеткерей Шыгайулы 4. Место захоронения Гумара Караша 5. Исторический комплекс "Бокей Ордасы" 6. Дом Алаш Орды в Жымпиты
11	Жамбылская область	1. Городище Тараз 2. Комплекс "Акыртас" 3. Тюркские культовые памятники Мерке-Жайсан 4. Мавзолей Айша-биби 5. Мавзолей Бабаджа-Хатун 6. Мавзолей Карахана 7. Комплекс Тектурмас

		8. Мавзолей батыра Байзака
12	Восточно-Казахстанская область	<ol style="list-style-type: none"> 1. Пещера Коныр аулие 2. Гора Музтау (Белуха) 3. Историко-археологический комплекс "Акбауыр" 4. Историко-археологический комплекс Берел 5. Историко-археологический комплекс Шиликти 6. Таксайский курганный комплекс 7. Мавзолей Козы-Корпеша и Баян-Сулу 8. Мавзолей Ыргызбай-ата 9. Памятник Жанибеку Бердаулетулы 10. Историко-культурный комплекс Абая "Жидебай-Борили" 11. Литературно-мемориальный дом-музей Ф.М. Достоевского 12. Дом "Алаш Арыстары" в Семее 13. Монумент «Сильнее Смерти»
13	Атырауская область	<ol style="list-style-type: none"> 1. Комплекс Иманкара 2. Историко-археологический комплекс Аралтобе 3. Городище Сарайшык 4. Бекет-ата 5. Некрополь Ушкан-ата 6. Некрополь Акмешит 7. Подземная мечеть Кулшан-ата 8. Мавзолей Махамбета Утемисулы 9. Мавзолей Исатая Тайманулы
14	Алматинская область	<ol style="list-style-type: none"> 1. Чарынский каньон 2. Озеро Алаколь 3. Кольсайские озера 4. Археологический комплекс Танбалы (Тамгалы) тас 5. Родник Тамшыбулак 6. Исыкские сакские курганы 7. Городище Койлык 8. Мавзолей Байдибек би 9. Архитектурно-художественный комплекс "Жаркентская мечеть" 10. Мавзолей батыра Капала 11. Мавзолей Наурызбая Куттымбетулы 12. Ч.Ч. Валиханова в Алтынемеле 13. Мавзолей Жамбыла Жабаева 14. Ереуил-тобе 15. Памятник Танбалы Тас 16. Место Орбулакского сражения. 17. Место Аныракайского сражения 18. Место захоронения жертв политических репрессий в поселке Жаналык

15	Актюбинская область	<ol style="list-style-type: none"> 1. Кратер Жаманшин 2. Мавзолей Абат-Байтак 3. Некрополь Ойсылкара 4. Мечеть Досжан-ишана 5. Мемориальный комплекс Кобланды-батыр 6. Мавзолей Есета Кокыулы 7. Мемориальный комплекс "Хан моласы" 8. Мавзолей Есета Котибарулы 9. Захоронение Бопай-ханым
16	Акмолинская область	<ol style="list-style-type: none"> 1. Скала Окжетпес 2. Кургальджинское озеро 3. Мемориальный комплекс "Косбатыр-Кумай" 4. Мавзолей Ботагай 5. Науан Хазрет 6. Мавзолей Кабанбая-батыра 7. Мавзолей Олжабая Толебайулы 8. Поляна Абылай-хана 9. Пещера Кенесары-хана 10. Мавзолей Баубека Бекмурзаулы 11. Мавзолей Беспакыр 12. Мемориальный комплекс "АЛЖИР"

Пример урока, посвященного сакральным местам региона

Тема: Сакральная география Павлодарской области

Цель: - духовно-нравственное воспитание учащихся через знакомство с проектом «Духовные святыни Казахстана» или «Сакральная география Казахстана»;

- воспитание патриотизма, чувства гордости за край, в котором живешь.

Оборудование: мультимедийное сопровождение, презентация «Памятники природы Павлодарской области», листы бумаги, ручки, маркеры, карандаши.

Ход занятия

❖ Слово учителя: - В рамках программы «Рухани қазына» по реализации специального проекта «Духовные святыни Казахстана» в настоящее время в стране прорабатываются вопросы создания проектов «Сакральная география Казахстана» и «Туған жер», предложенных в программной статье Президента «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Эпиграфом нашего мероприятия взяты слова нашего президента:

«У каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа. Это одно из оснований духовной традиции».

Вопрос: Что такое сакральные места? (просмотр видеоролика, ответы детей)

Выступление 1 группы: (флипчарт)

У каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа. Это одно из оснований духовной традиции.- сказал наш президент Нурсултан Абишевич Назарбаев.

На сегодня мы имеем единое сакральное пространство, олицетворяющее собой неразрывную связь каждого поколения, каждого периода истории народа Казахстана и государства. Правда, оно до сих пор нами не осмыслено... Поэтому для удобства мы решили разбить список на шесть блоков:

1. Особо почитаемые памятники природного наследия

Часть их уже находится под охраной государства и рассматривается как местным населением, так и туристами в качестве сакральных объектов. Их легендарные истории гармонично вплетены в мифологическую ткань сакральной географии мирового и локального пространств. К примеру, пещеры в мифологической картине мира связаны с рождающим, плодоносящим началом Земли и поэтому до сих пор воспринимаются как места, где можно обрести здоровье и изменить жизненную стратегию.

2. Археологические и архитектурные памятники

Они служат в качестве мест поклонения. Это практика достаточно недавняя, и она связана с осмыслением этих объектов местным населением как наследия, доставшегося нам от предков – наследников степного пояса Евразии. Среди объектов, включенных в данную группу, - городища, крепости, петроглифы и, в значительной степени, погребально-поминальные сооружения.

3. Крупные средневековые городские центры и столицы Казахского ханства

Они представляют собой отражение истории становления и развития Казахского государства, Великого Шелкового пояса, а также политической истории Великой Евразийской степи, полной впечатляющих и драматических событий.

4. Религиозные и культовые объекты – места поклонения

В значительной степени данная группа сакральных объектов связана с феноменом аулие – святых. Охват персонажей включает древние легендарные личности эпохи дотюркского периода, эпохи общетюркского единства и реальные исторические лица позднего средневековья вплоть до конца XIX – начала XX века. Каждый из мемориальных памятников связан с конкретным гением места, о котором существуют предания мифологического, исторического и религиозного содержания. Это в том числе Вознесенский кафедральный собор, архитектурно-художественный комплекс «Жаркентская мечеть», храм Христа Спасителя. Каждый из названных архитектурных памятников повествует об истории формирования полиэтничного состава населения (православные славяне, дунгане, уйгуры) современного Казахстана.

5. Сакральные места, связанные с историческими личностями

Эта группа сакральных мест включает в себя объекты мемориального характера, связанные с легендарными и историческими личностями. В их числе ханы-правители, знаменитые батыры, государственные и политические лидеры партии «Алаш», поэты, ученые, просветители, внесшие важный вклад в дело обретения независимости Казахстана, в развитие его науки, образования и культуры. К примеру, литературно-мемориальный дом Ф.М. Достоевского и мемориальный комплекс Т. Г. Шевченко (1847-1857 гг.) также включены в эту группу, поскольку оба персонажа символизируют такие важные человеческие ценности, как сила духа, свобода и независимость.

6. Сакральные места, связанные с историческими и политическими событиями

Сакральные объекты, включенные в этот блок, повествуют о героических сражениях, единстве казахского народа и драматических вехах в истории казахской степи. В свою очередь, современные памятники символизируют качественно новое осмысление истории и культуры Казахстана, его героического и драматического прошлого.

❖ Слово учителя: - Сегодня мы с вами поговорим об особо почитаемых памятниках природного наследия.

Выступление 2 группы: (карта Казахстана)

Ведущий: - У каждого человека есть своя Родина, т.е. место, где он родился. Для большинства из вас Родиной является РК.

Для нашего края – небо не выше шатра.

От того просыпается солнце с утра,

Чтоб успеть до полудня его обойти,

На его красоту наглядеться в пути.

К особо почитаемым памятникам природы Казахстана относятся

1. Гора Акмешіт (Улытау).

2. Пик Хан Тенгри.

3. Гора Мұзтау (Белуха, Алтай).

4. Чарынский каньон.

5. Гора Казыгурт.

6. Пещеры Коныр-Аулие в горе Жамбақы и в Абайском районе.

7. Историко-культурный комплекс «Отпан тау».

8. Гора и пещера Бектау ата.

9. Пещера Жылаған-ата.

1. Улытау (Великие горы)

Улытау — массив невысоких гор на юго-западе Казахского мелкосопочника. Сложен преимущественно гранитами. Склоны расчленены ущельями временно действующих водотоков, голы и скалисты. На склонах встречаются сосновые боры и степи, местами в увлажнённых понижениях берёзовые колки, в расщелинах скал — степные злаки, полынь, эфедра; на каменистых осыпях — кустарники. Улытау — один из древнейших горных массивов Сарыарки. Протянут с севера на юг на 200 км. Его самая высокая точка — пик Акмешит (1133 м). Улытау называют «страной озёр и родников». О целебных свойствах горной родниковой воды Улытау знали далеко за пределами этого края.

2. Сакральная ледяная гора

Гора «Мұзтау» («Белуха»)– это высшая точка Катунского хребта и высшая точка Сибири. Является одной из природных достопримечательностей Усть-Коксинского района Горного Алтая. Гора имеет две вершины, которые имеют форму неправильных пирамид – Западную (4435 м) и Восточную (4506 м). Между вершин располагается понижение – седло Белухи, высота которого 4000 м. Вершины горы вместе с расположенными справа и слева вершинами Короной Алтая и Делоне, образуют Аккемскую стену, практически вертикально падающую вниз в направлении Аккемского ледника. Все ледники достаточно крупные, от 2 кв. км до 10 кв. км.

Название «Белуха» горе было дано русскими из-за большого снежного покрова на вершинах. Казахи называли ее Мұзтау, что означает «ледяная гора».

3. Высокая точка Сарыарки.

Аксоран — вершина горы Кызыларай в Актогайском районе Карагандинской области, с абсолютной высотой 1565 м. Склоны горы крутые, скалистые, сильно расчлененные, состоит из пермских гранитов. Аксоран является самой высокой точкой Центрального Казахстана.

4. Историко-культурный комплекс «Отпан тау»

Гора Отпан тау является самой высокой на Мангистау и возвышается на 532 метра над уровнем моря. На ее вершине установлен 37-метровый памятник Адаю – исторической личности и батыру, в честь которого в 2007 году был открыт историко-культурный комплекс «Отпан тау». Там же на горе Отпан тау расположена статуя Великой волчицы – символа силы и свободы духа, по легенде, именно она считается прародительницей всего тюркского народа. Когда-то гора Отпан тау служила сигнальной башней. На ее вершине зажигали огонь, предупреждая весь Мангистау о надвигающейся опасности. Как гласит предание, увидев сигнал, сюда со всех концов спешили батыры, для того чтобы дать отпор захватчикам, защитить и сохранить родную землю для потомков.

5. Каменный казан пещеры Коныр-аулие

Название «Коныр-Аулие» идет со времен пророка Ной (Нух), спасителя мира, зверей и птиц. При всемирном потопе, три предсказателя опаздывали в корабль пророка Ноя, там уже не было мест, тогда связав три бревна, они сели на них и привязались к кораблю. Шли они по всемирному течению с севера на юг. Первым наткнулось на камень и оторвалось бревно старшего святого Кулана. Это было в районе горы Кызыл Тау (также называют Аулие-тау). Вторым наткнулось на камень бревно среднего аулие Кырана, к горе Акбет – самой высокой горе. После спада воды, когда начались открываться горы и сопки, бревно третьего святого Коныра приплыло к пещере, где он и обосновался. Поэтому пещера издавна считается святым местом паломничества.

Причиной такого поклонения является находящийся в глубине пещеры каменный казан, на дне которого постоянно скапливается вода. Этой воде приписываются свойства избавлять от всех болезней. Общая протяженность пещеры – около 30 м, пещера состоит из двух камер.

6. Гора и пещера Бектау ата.

Местность Бектау-Ата разнообразна и противоречива – среди живописных скал образовались небольшие равнины, где в углублениях после дождя скапливается прохладная пресная вода. Благодаря тысячелетней работе воды, солнца и ветра появился фантастический пейзаж. Процессы выветривания долгие годы разрушали породу, и там, где гранит оказался менее прочным, приняли самые невероятные формы. Буквально на голых скалах, пробивая каменную броню, растет арча, а мох яркими пятнами обволакивает горные породы. В Бектау-Ата целебны не только воды в пещерах, но и сам воздух, пропитанный запахом шиповника, таволги, боярышника, жимолости, смородины. Здесь сохранились очень редкие растения, занесенные в Красную книгу, такие как копеечник бектауатавский.

7. Пещера Жылаган-ата

К западу от аула Карнак Южно-Казахстанской области располагается пещера Жылаган ата. Легенда гласит, что пожилые супруги никогда не имели детей. По некоторым обстоятельствам ребенок у них так и не появился. Отец так и не рожденного малыша, убитый горем, рыдал горько и безутешно. На том

месте возник водопад из его слез. И плакали скалы на противоположном берегу речки, где лила слезы бедная мать.

Вход в пещеру находится на высоте 15 метров над маленькой рекой. И река тоже называется «Жылаган ата». С правой стороны ущелья родник, протекающий сквозь камни. По словам местных жителей это слезы Жылаган ата.

❖ Слово учителя: - Особо почитаемые памятники природы нашей области.

Выступление 3 группы: (карта Павлодарской области)

Этот год особенный для Павлодарской области - юбилейный. Вот уже 80 лет на берегу Иртыша расположен наш регион. Наша область — это богатая природа с красивейшими ландшафтами, среди которых можно выделить особо почитаемые памятники природы.

1. Баянаульский государственный национальный природный парк

Окрестности Баянаула – климатическая курортная местность, где с 1985 года создан Баянаульский природный парк, главными достопримечательностями которого является природа.

Район Баянаула славится очень интересными и своеобразными объектами, созданные природой в процессе ветровой и водной эрозии. Различные каменные изваяния, столбы, пещеры, грибообразные камни, гроты и другие естественные каменные сооружения привлекают внимания и вызывают восхищения. Так, на южном берегу озера Жасыбай есть грот «Кувшин» напоминающий своим видом сосуд с узким горлом. Другой знаменитый грот, на этом же берегу, недалеко от скалы «Атбасы» носит имя открывателя члена Русского географического общества П.Л. Драверта. Грот Драверта интересен не только как природное чудо, но и место, где обнаружены древние писаницы (схематические рисунки древних людей).

2. Кызылтауский государственный зоологический заказник

Государственный природный заказник — Кызылтау — находится на юго-западе Баянаульского района, в Северо-восточной части Сарыарки. Общая площадь 60 000 га. Организован с целью охраны и воспроизводства редких видов животных и мест их обитания, в частности — архара. Положение в системе природного районирования — степная ландшафтная зона умеренного пояса, южная подзона типчаково-ковыльных степей, страна Казахского плато и мелкосопочника, Баянаул-Каркаралинский округ, Баянаульский район.

3. Государственный природный лесной резерват «Ертіс орманы»

Государственный лесной природный резерват «Ертыс орманы» — особо охраняемая природная территория со статусом природоохранного и научного учреждения. Создан в 2003 году и расположен в ленточных борах Павлодарской области на площади 277961 га.

Основной лесообразующей породой является сосна обыкновенная, которая обладает исключительной устойчивостью к неблагоприятным погодноклиматическим условиям. В растительном покрове господствует ковыльно-типчаковая формация: ковыль Иоанна, типчак, тонконог сизый, осока

приземистая, полынь полевая и др. Количество видов достигает 35-40, многие из которых являются редкими и исчезающими и подлежат первоочередной охране.

В борах распространены лось, косуля, лисица, корсак, заяц-беляк и русак, степной сурок, волк, рысь, белка, хорек, тушканчик и др.

4. Палеонтологический памятник природы республиканского значения

«Гусиный перелет»

Памятник расположен на правом берегу р. Иртыш, на северной окраине г. Павлодара, в 500 м к югу от железнодорожного моста. Был открыт в 1928 г. московским палеонтологом Ю. А. Орловым, после чего здесь были произведены палеонтологические раскопки в 1929-30 гг., в ходе которых было обнаружено несколько тысяч костных останков древних (предковая форма современной африканской фауны) млекопитающих плиоцен-миоценового возраста. При вскрытии археологами Палеонтологического института лишь небольшой части местонахождения были обнаружены остатки не менее 20 особей оленей, 40 жирафов, 130 носорогов, 200 гиппарионов и т. д. Памятник природы «Гусиный перелет» является самым крупным известным захоронением неогеновых животных т. н. эталонным памятником, известным во всем мире, по которому ведется сравнение всех ныне изученных захоронений вымерших животных этого времени.

5. Государственный природный заказник «Пойма реки Иртыш»

Пойма р. Иртыш представляет собой уникальное создание природы, со свойственным ей повышенным грунтовым и паводковым увлажнением. Пойма реки пересекает всю степную и южную половину лесной области западной Сибири на протяжении 3-х тыс. км. Современная долина р. Иртыш представлена поймой до 7-8 м высотой и комплексом трех верхне-четвертичных эрозионно-аккумулятивных надпойменных террас. Абсолютные отметки поймы возрастают до 87 м у западных границ Павлодарской области, до 112 м — у восточных. По степени развития и характеру форм рельефа поверхность поймы р. Иртыш относится к пересеченной и осложнена многочисленными протоколами, старицами, песчаными гривами, береговыми валами.

6. Соленые озера

Павлодарская область уникальна наличием зон, которые имеют потенциал стать международными курортами. Особой популярностью пользуются озера Мойылды, Маралды, Тузкала, Кызылтуз.

Маралды – природное соленое озеро, знаменитое своими минерализованными иловыми грязями и рапой, дающими оздоровительный и омолаживающий эффект. Грязи озера известны далеко за пределами Казахстана и не уступают бальнеологическим свойствам аналогичного минерального сырья Крыма и Кавказа, а по некоторым показателям даже превосходят их. На дне озера Маралды температура воды на 10-15 градусов выше, чем на поверхности. Запасы целебной грязи, излечивающей от ревматизма и болей в суставах,

оцениваются в 100 тысяч кубических метров. На дне озера имеются также залежи голубой косметической глины. А плотность соленой воды держит тело на поверхности. Розовый цвет воде придают рачки *artemia salina*, которые водятся в озере. Их используют в парфюмерной и фармакологической промышленности.

На соленом озере Калатуз (с. Ямышево Лебяжинского района), известном своими лечебными свойствами, открыты зоны отдыха с удобствами (душ, баня, мини-кафе), которые популярны у жителей региона и соседних областей.

Соленое озеро Калатуз обладает уникальным воздушно-водносолевым сочетанием. Вода и грязи озера снижают мышечное напряжение, воспаление, боли, успокаивают и усиливают кровообращение, обладают омолаживающим эффектом. Находится озеро в 50 км от Павлодара (в сторону г. Семей)

7. Санаторий Мойылды

Санаторий Мойылды — уникальный оздоровительный комплекс. О целебных свойствах озера Мойылды впервые упоминается в знаменитой книге «Настольная книга путешествий по Российской империи», выпущенной несколько сот лет назад.

Многолетняя и прочная слава курорта «Мойылды» известна не только в Казахстане, но и далеко за его пределами. Исключительная эффективность лечения заключается в том, что при санатории имеется природное озеро «Мойылды», содержащее высокоминерализованные иловые грязи и соленую рапу, дающие мощный оздоровительный эффект при заболеваниях опорно-двигательной системы (артриты, полиартриты, остеохондроз и др.), периферической нервной системы (невриты, радикулиты и др.), заболеваниях женской половой сферы (хронические воспалительные процессы, бесплодие и др.), урологических заболеваний (простатиты, импотенция, уретриты, бесплодие и др.) и многих других. Состав грязи и рапы идентичен источникам г. Саки Южного берега Крыма.

❖ Слово учителя: - А теперь предлагаю вам интеллектуальные игры «Полиглот». Знаете ли вы что это такое?

1. Рухани жаңғыру – (духовное наследие)
2. Рухани казына – (духовные святыни)
3. Туған жер – (родная земля)
4. Ұлытау – (великие горы)
5. Мұзтау – (ледяная гора)
6. Жылаған ата – (плачущий дед)
7. Аксоран – (белый холм)
8. Отпан тау – (огненная гора)
9. Ертыс орманы – (ертисский лес)
10. Құстар қайтуы – (гусиный перелет)
11. Мойылды – (черемуховый)
12. Маралды – (олений)

И «Эрудит». Ответьте на вопросы викторины (ответы приклеить в таблицу с вопросами и озвучить):

К особо почитаемым памятникам природного наследия относятся	
К археологическим и архитектурным памятники относим.....	
К средневековым городским центрам относятся.....	
Религиозные и культовые объекты – места поклонения – это	
Перечислите сакральные места, связанные с историческими личностями	
Какие сакральные места, связаны с историческими и политическими событиями	
Природные памятники Казахстана	
Природные памятники Павлодарской области	

Ответы учащихся:

горы, пещеры
городища, крепости, петроглифы и погребально-поминальные сооружения
древние города Великого Шелкового пути
места, связанные с именами святых
Абылайхан, Кабанбай батыр, Сатпаев, Уалиханов
Жунгарские ворота, Байтерек, монумент Қазақ елі
Хан-Тенги, Улытау, Аксоран, Отпан тау, Коныр аулие
Баянаул, Гусиный перелет, Ертис орманы Кызылтау, Мойылды

❖ Слово учителя:

- Каждый человек, живущий на планете, испытывает чувство гордости за свою Родину, свой народ и страну, свою землю и историю. И нам сегодня стоит помнить о прошлом, знать настоящее, чтобы построить светлое будущее.

Итак, наш сегодняшний разговор подошел к концу. Мне очень хочется верить, что он не прошел впустую.

Спасибо за внимание!

Источник:

<https://nsportal.ru/shkola/geografiya/library/2018/04/26/vneklassnoe-meropriyatie-na-temu-sakralnaya-geografiya>

Некоторые виды источников соотнесительно с историческим краеведением необходимо рассмотреть подробно.

Устные источники

К ним относятся предания и сказания о местном крае, об образе жизни предков, о лицах, оставивших о себе память у потомков, пословицы с историческим содержанием, рассказы участников войн, работников местных предприятий, учреждений и организаций, простых тружеников, деятелей литературы и искусства.

Предания и рассказы - это ценный источник информации о прошлом и настоящем природы, населения, хозяйства и культуры края. В народной памяти живы имена тех, кто развивал хозяйство, управлял, строил, торговал. Жители из поколения в поколение передают рассказы о событиях, происходивших в данной местности.

Устным источником изучения края являются также имена, фамилии, прозвища людей. В именах людей отражается история нашей страны и отдельных ее регионов. Имена помогают выявить этнический состав местного края в прошлом и настоящем. Имена людей говорят о миграции населения, помогают датировать письменные памятники, некоторые имена и фамилии доносят до нас забытые значения слов и т.д.

Таким образом, наука о собственных именах - ономастика - является одним из обязательных устных источников.

Наибольший интерес для краеведа представляет раздел ономастики - топонимика. Это наука, которая занимается выяснением происхождения и развития географических названий - топонимов. В любой местности есть необъятное поле для топонимических исследований. Названия могут жить века и даже тысячелетия, передавая от поколения к поколению память о том времени, когда они возникли.

Если собирать сведения непосредственно на местности, то результатом будут, разумеется, названия современные. Но этого недостаточно известно, что названия с течением времени изменяются или даже заменяются (порой неоднократно) на совершенно новые. Понятно, что для успеха краеведческого поиска необходимо установить первичную форму названия. Для этого нужно обратиться к историческим источникам, к всевозможным инвентарным, актовым, картографическим материалам - их можно найти в библиотеках или архивах. Работа в подобных учреждениях с текстовыми источниками и картами не менее важна и интересна, чем сбор материала у местных жителей. Топонимический материал, собранный разными лицами в разное время и в разных источниках, надо систематизировать таким образом, чтобы обеспечить его удобное и эффективное использование. Лучший способ для этого составление картотеки. Каждое название с дополнительной информацией заносится на отдельную карточку. Из карточек можно создавать самые

разнообразные информационные блоки – в зависимости от характера исследования.

Правила полевого сбора топонимов

1. При полевом сборе запись лучше вести в небольшом блокноте, четко, разборчиво. Прежде всего надо занести в такой дневник сведения о себе: фамилия, имя, домашний адрес, место учебы или работы и - обязательно - указывать дату записи топонима - год, месяц, число.

2. Очень важно выбрать знающего собеседника, поскольку в любом селе далеко не все жители одинаково хорошо знают топонимию. Люди старших поколений обычно лучше знают старые названия.

3. Для полноты получаемых сведений, а также для того, чтобы быть уверенными в их правильности, в каждом селении следует опрашивать несколько человек, причем беседовать с ними следует отдельно. В начале беседы нужно объяснить, зачем собираются сведения, кто и как будет ими пользоваться, какую они представляют ценность. О человеке, сообщившем нам сведения, нужно сделать запись в дневнике: фамилия, имя, отчество, где родился и с какого времени живет в том селении, где ведется запись, возраст, домашний адрес. При этом обязательно надо объяснить человеку, для чего записываются сведения о нем: для научности сведений, для того, чтобы знать, где его найти в другой раз, если потребуется дополнить сведения.

4. О селении, в котором ведется сбор материала, нужно записать: современное официальное название; к какой сельской администрации, району относится; сколько в нем дворов (хозяйств); как называют жители селения себя сами, как называют их соседи, нет ли прозвища жителей. По такому же принципу ведется сбор материала о городе, исключая, разумеется, вопросы, составляющие сельскую специфику.

5. Записи, сделанные в разных селениях и занесенные в полевой журнал, должны быть четко отделены друг от друга.

6. Названия записываются в соответствии с правилами русской орфографии, обязательно с обозначением ударения. Для решения большей части краеведческих задач такой записи вполне достаточно. Вопросы для полевого сбора названий (см. приложение

**8-СЫНЫП БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНА АРНАЛҒАН «ӨЛКЕТАНУ»
ЭЛЕКТИВТІ КУРСЫ**

ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫ

**ЭЛЕКТИВНЫЙ КУРС
«КРАЕВЕДЕНИЕ» ДЛЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ 8-ГО КЛАССА**

УЧЕБНАЯ ПРОГРАММА

Басуға 26.11.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/16.
Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Қаріп түрі «Times New Roman». Шартты баспа табағы 7 б.т.

Подписано в печать 26.11.2019 г. Формат 60×84 1/16.
Бумага офсетная. Печать офсетная.
Шрифт Times New Roman. Усл. п.л. 7.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
«Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы» РМҚК
010000, Нұр-Сұлтан қ., Мәңгілік ел даңғ. 8, «Алтын Орда» БО, 15-қабат

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Национальная академия образования им. И. Алтынсарина
010000, г. Нур-Султан, пр. Мәңгілік ел, 8, БЦ «Алтын Орда», 15 этаж